

МАРТА
БОГАЧЕВСЬКА

**ДУМА
УКРАЇНИ-
ЖІНОЧОГО
РОДУ**

Київ
Видавництво «Воскресіння»
1993

МАРТА
БОГАЧЕВСЬКА

Цю книжку, яку тримаєш у руках, шановний читачу, можна без перебільшення назвати особливою. Бо це перша у світі узагальнена науково-історична праця, що висвітлює роль українських жінок у затяжній, напруженій, кривавій боротьбі багатьох народних поколінь за незалежність рідної Вітчизни. Матері, дружини, сестри, доньки, утворивши свої громади, товариства, зрештою наймасовіший Союз українок продуманими громадсько-політичними заходами ширили освіту, культуру, утверджували національну свідомість серед свого населення, а найголовніше — несли слово правди про рідну землю на всіх континентах. Так завдяки нашим жінкам, завдяки їхній співпраці із міжнародними жіночими організаціями світ більше довідався про Українську Народну Республіку та її демократичні засади, про лютий голодомор 33-го, про героїчну боротьбу українських повстанців з фашистськими та більшовицькими окупантами. Воістину, що не могли чоловіки, те змогли жінки.

Читаючи змістовну, насичену цікавими матеріалами і думками працю, переймаєшся вдячністю відомій діячці українського жіночого руху, глибокому дослідникові, історикові, вченій Марті Хом'як-Богачевській. Хай же входять її духовний світ, її історичні відкриття в душу народу, в наші душі. Міцніймо і дужчаймо, і здоровшою стане рідна земля.

Борис Тимошенко

Історична пам'ять

Кожне покоління хоче знати своє минуле, і кожне ставить про це минуле свої питання. Хоча цілком повного минулого не можемо відтворити, та коли оглянемо діяльність груп, яку обійшла нинішня історія, відтворимо повніший образ усієї історії. Часто нові питання історії України вириваються із зрозуміння розвитку інших, глибше вивчених окремих країв. Витворюється своєрідна іронічна ситуація: історики, які не вивчали історії України, бо не було її де вивчати, поглиблюють наше знання того предмету, піднімаючи питання, що досі оминалися в україністиці. В такий спосіб відчуження від історії України дає можливість бачити напрями, що не завжди впадають в очі тим науковцям, які довгі літа заглиблюються у свої теми.

В останньому десятилітті історики почали звертати увагу на джерела, що досі часто переочувались, особливо ті, з яких можна почати відтворення діяльності тих груп, що не входили в історичні розвідки минулого. Серед них знаходимо простолюття, селян, невільничих та колоніальне суспільство і жінок. Усім цим групам притаманні спільні риси — усіх їх пограбовано у власній історії, і всі вони, звичайно, починають історію від себе, підкреслюючи брак розвитку в минулих роках. Україна, на жаль, знаходиться в цій категорії. Ми мало знаємо історію України, бо частково нас обікрали, а частково ми самі не вчилися того, що треба. Вживаючи чужі моделі для писання історії України, ми не змогли відтворити повного образу багатого минулого нашої Вітчизни.

Звичайно, історія — це аналіз писаних пам'яток минулого, це розповідь про події державної ваги, про королів, про знать, яка могла заплачати й утримувати за життя тих, хто писав історію. В дев'ятнадцятому столітті науковці відкрили народи, простолюття як об'єкт, що гідний вивчення, що має право на своє місце в пам'яті нащадків. Історики України — від невідомого автора «Історії Русів» до редколегій багатомовних спільних праць — зробили чимало, аби забезпечити пам'ять про минуле нашої Батьківщини. Однак вони не відтворили цілої її історії. В намаганні показати, що Україна така ж держава, як інші, і

що вона має повне право на власне незалежне існування, ці історики проочили найсуттєвіше в самотності українського народу — на відміну від Франції, чи Англії, чи Росії, які стали і державами, і народами завдяки потужним державотворчим і військовим силам. Україна завдячує своє існування не якомусь урядові чи державі, а власній громаді й своїм громадським організаціям. Можна навіть ствердити, що Україна історичним існуванням проявляє альтернативу до існування народу — це не бездержавність, а альтернативна форма громадського життя. Дивно, що історики України, незалежно від їхніх політичних поглядів, завжди підкреслюють бездержавність України замість того, щоб подивитись на історію України з точки зору самої України і того, що вона нам каже. Коли глянемо на ту історію, вживаючи ті джерела, які віддзеркалюють події в Україні, а не тільки брак української державності; коли звернемо увагу на прикмети українського розвитку, а не лише на ті, які історія будь-якої держави має і повинна мати, побачимо, що історія України багата матеріалом, який не завжди становить тему історичних дослідів.

Вочевидь я в тому переконалася, коли мені довелося писати історію жіночих організацій в Україні. Першим моїм завданням було застановитись, чи сама тема громадських жіночих організацій в Україні доцільна, чи гідна вона історичного дослідження і чи така постановка питання віддзеркалює ефективний напрям розуміння жіночих організацій, самих жінок і того суспільства, в якому вони жили. Щоб відповісти на питання, чи варто досліджувати історію жіночих організацій в Україні, мені довелося відтворити образ історії, в якому є місце для жінок. Жодне населення не творило історії, яку можна зрозуміти у відрубності від розвитку подій та відносин в Україні, а жінки чейже інтегральна частина населення України, — як же ж писати про жінок України без огляду всіх громадських організацій в Україні? І тут перша складність. Не те, що немає навіть списку громадських організацій в Україні, а джерельні матеріали про ті організації з дев'ятнадцятого й двадцятого століть тяжко доступні, не скаталоговані або просто не існують. А тут ще і друга складність. Для вчених Східної Європи історія жінок зводиться до жіночого питання в тому чи іншому варіанті. Для істориків, які займаються проблематикою жінок — є така дисципліна у Західній науці, — жінки творять власну тему, що не вимагає всецілого розгляду історичного тла. Така формуляція теми не відповідала на ті питання, що виринули, коли я намагалась зрозуміти притаманності громадських жіночих організацій в Україні. Спочатку я шукала за історією України, що дала б мені те гно громадських організацій, якого мені треба було, аби написати історію громадських жіночих організацій. Згодом я зрозуміла, що я сама мушу знайти багато першоджерельних матеріалів з історії України, щоб могли зрозуміти і описати розвиток наших громадських жіночих організацій.

Ближче розглядання проблематики виказало, що для українського суспільства громадські організації відіграють важнішу й більш позитивну роль, ніж державні установи. Держави, які керували долею україн-

ського народу, не завжди ставились прихильно до українського населення і майже ніколи не давали громаді тієї підтримки, особливо фінансової, яку приймаємо як природний прерогатив нормальних суспільств. Українській громаді, щоб проіснувати, часто доводилось самій дбати за себе. Коли пригадаємо собі польську панщину, російський царат з його русифікаторською політикою чи навіть ближчі модерні літа, де інтернаціоналізм ототожнювався із запереченням усього українського, можемо щиро дивуватись, як взагалі українське суспільство вижило. Існуючі історії та спомини, навіть літературні твори і найбільш крилата, одуховлена поезія не дає нам задовільної відповіді на це питання. Історії України у будь-яких мовах підкреслюють слабкість української державності, відсталість економічного розвитку українських територій, використання природних багатств країни різними імперіальними системами та прямий визиск українського населення наїзниками, від степових орд почавши, а на фашистських військах не скінчивши. Коли читаєш таку історію, насувається характеристика, яку дав один поет, називаючи історію вічною наймичкою баби політики. Бо, справді, у кожному періоді історії України, після величчя Київської Русі, зросту Галицько-Волинської держави, козацького піднесення і потужної революції визвольних змагань, нас зустрічає поразка чужих наїзників, сильніших держав, перед якими «встоятись не було сили». Шлях у Київ не покривають малинові стяги, а сира земля селянське виголодніле тіло, не вкрите навіть китайкою.

Коли читаєш таку чорну сагу, здається, що думка кобзи та бандури замовкне і що тієї трохі нашої слави, котра якимось проіснувала валуїщину, її предтеч і модерних послідовників політики викорінення всього українського, замінить плач ліри і розпачливий крик вороння над Каялою та Крутами чи навіть гірше — вибуяле мовчання Чернобиля.

Чи історія України справді лиш переказ піднесення та придушення, відродження та страти, плачу та смерті? Як же могло будь-яке суспільство зносити такі страшні переживання і раз за разом відтворювати нові варіанти племені, що одчайдушно співає: «Ми гайдамаки, ми всі однакі, ми за народ життя своє дамо...»?

Історія України надається в особливий спосіб, щоб вивчати її не шаблонно, а так, аби взяти до уваги нові підходи до матеріалів, які віддзеркалюють життя мас, громад, селян, міського населення тощо. Тобто Україні треба історії, що намагається не тільки відтворити постановлення держав, а яка прагне відтворити життя тих людей, котрих держава вважала за своїх підданих, але які себе бачили не підданими того чи іншого монарха, а скоріше мешканцями села, міста чи прибічниками певного віровизнання. Історія українського народу не зводиться до історії держави, чужої чи своєї. Історія України не вміщається в рамки традиційної політичної історії, чи історії суспільних класів, чи історії війн.

Коли поставити у фокус жінок, які звичайно не відігравали політичної ролі в державних інституціях, побачимо історію України в іншому освітленні. Історія жіночого руху в Україні — це не тільки історія жінок,

а це картина того, що було, а не того, про що тільки хтось устиг, чи зміг, чи хотів, чи мусив написати. Коли візьмемо будь-яку історію до рук, то знайдемо в ній розповідь про держави, про військові походи, про життя видатних осіб, а не про те, як жили і що робили звичайні люди. Ми особливо мало знаємо про життя українського народу, про те, що народ думав, що робили громади українців. Коли нам випадає пояснювати історію України, скажімо, іранцеві чи кубинцю, які не зацікавлені у всіх подробицях, а просто хочуть мати загальне уявлення історичного шляху України, то тяжко знайти текст, який би, не спрощуючи, відтворив історію України, а не історію тих, хто Україну завойовував.

Певною мірою це зрозуміло. Перші історики в світі переповідали небувалі події; потому історики списували події за царювання того чи іншого монарха. Деякі історії — це просто замовлена хроніка якоїсь родини. Згодом писалось історію, щоб посилити владу певної династії, як-от Романових. Так, до речі, побільшилася частина історії російського царату. Ця історія доводила, що Москва — спадкоємиця Риму і Візантії, однаково переконливо, як філософові Гегелю історія маніфестувала похід Бога до перфектної держави. Для Гегеля цим державним парогоном була Пруссія, навіть не надія на якусь з'єднану Німеччину.

Найвні праці з історії України після розгляду географії й археологічних розкопок описують Русь, іноді ще Галицько-Волинське князівство, а в період козаччини починають присвячувати чимало уваги польському та російському урядам. У тих працях український народ або терпить, або бореться за свободу. Переважаюча сила ворожої нам держави або бажання, мовляв, з'єднатись з тим царем, від якого свої піддані втікають, часто відіграє у наших історіях більшу роль, ніж опис життя того народу, що, помимо труднощів, якось пережив усі лихоліття.

Але про долю українського народу, про розвиток української літератури, культури та науки можна легко судити, не входячи у подробиці структури російської адміністрації й польської Речі Посполитої. Не треба також знати всі деталі зовнішньої політики європейських потуг, аби представити зацікавленим історію нашої духовності. Справді, щоб відтворити історію України, не можна обмежуватись тільки політичною історією та економічними зносинами держав. Без державности Україна існувала й проіснувала, і все ж витворила свою історію, хоч і не відстояла своєї самостійности. Хай Україна не мала державности, але вона мала минуле, мала свою власну історію, якій належиться говорити своїм, а не чужим голосом. Думалось би, отже, що в нашій історії ті фактори, які сприяли коли не розвиткові, то існуванню України, будуть наголошені.

Історію жінок у світі звичайно не починають з ранніх періодів, а відтоді, коли розглядають змагання жінок за рівноправність, що відбулось у всіх варіантах слів «визволення», «емансипація», «боротьба за рівні права». Емансипація в Сполучених Штатах означає намагання поширити

право на ті прошарки населення, які через недогляд чи дискримінацію, не потрапили в інтерпретацію закону.

Перше формулювання жіночих прав у Європі та в Америці тісно пов'язане з розвитком теорії прав людини, з французькою революцією та з визвольними змаганнями Америки. В історії України ціле поняття людських прав творить основу цілого українського народного руху, а не тільки жінок. Хоч носіями та речниками українського народного руху в сучасну добу часто були історики, саме виправдання існування українського народу знаходимо не в історичних доказах (хоч і їх є доволі!), а в праві кожного народу на свободу та самобутність. Це те саме право, — на яке докликався Томас Джефферсон та інші основоположники США, коли вони творили першу в світі конституційну республіку, — що виправдувало намагання американських та англійських жінок поширити розуміння прав людини, щоб воно також включало право жінок. У Франції, де в час французької революції жінки сподівались, що гасло братерства включатиме й рівноправність жінок, виявилось, однак, що вплив римського права з його обмеженням поняття громадянина чоловічою статтю та згодом володінням певним нерухомим майном, був сильніший за інтерпретацію людських прав. Це поняття римського права дійшло аж до початку вісімдесятих років нашого століття, воно перешкоджало французьким одержати законне право розпоряджатись своїми грішми аж до другої половини двадцятого століття.

В англосаксонських країнах, тобто в тих, де прийнялось поняття права, побудованого на прецеденті, інтерпретація права поширювалась у міру пізнання людей позаєвропейського світу. Американська декларація незалежності та конституція Сполучених Штатів говорять про права людини, уживаючи слово «мен», що звичайно, хоч не завжди, стосується до чоловіків. Були американки, зокрема дружина другого президента США, Абігейл Адамс, яка пригадувала чоловікові, коли той писав проєкт конституції, щоб «не забувати пань», але на загал перші білі поселенки Америки мали повні руки праці і не надто турбувались дефініцією прав людини. Коли, однак, право голосу, спадкоємности маєтку, розпорядження землею та право на освіту набрали конкретних форм, жінки піднесли голос. Боротьба за рівні права почалась у церквах, де натиск на власне сумління, працю над собою та особисте життя, проведене таким чином, щоб вирок на останньому, страшному суді був прихильний для душі, побільшував відповідальність кожної людини за власну долю. Жінки й чоловіки турбувались за спасіння душі й за розвиток тіла, в якому проявляється душа. Батьки почали домагатися прав для доньок на освіту в школах, які збудовано за їхні гроші. Коли заселялися незалюднені землі та велася боротьба з індіанцями, не було часу думати про те, яка поведінка личить жінкам і чого не можна робити добре вихованій пані. Треба було вижити, і вижити так, аби не соромитись своїх вчинків перед громадою і перед предками. Жінки в Америці незалежно від права брали активну участь у засіданнях громади та в протестантських церковних зібраннях. Заможніші та освіченіші серед

них стали на чолі руху проти невільництва, за рівні права негрів та вели антиалкогольну кампанію.

В 1848 році — пам'ятному році скасування панщини на західних землях України, році Весни Народів, коли нації Австрійської імперії домогались своїх прав, — в тому ж році в Сполучених Штатах, де право людини було кодифіковане, але не поширене на ціле населення, жінки виступили із декларацією прав людини, що включала б і жінок.

Емансипація невільників — скасування панщини в США та проголошення рівноправності людей незалежно від кольору шкіри — не дала права голосу всім жінкам. Чоловіки, навіть неграмотні, навіть іммігранти, які не визнавались у політиці США та в громадських відносинах в американських містах, одержали право голосу, тоді як народжені в Америці й освічені жінки не одержали доступу до виборчої урни й не могли дістатись до кращих університетів країни. Поширення поняття людських прав змусило західний світ застановитися над правами жінок.

Жінки почали організовувати клуби і, починаючи з 1887 року, жіночі інтернаціональні організації, що боролися за свою емансипацію, за своє визволення, за поширення існуючих прав на жінок. Чільний філософ англійського лібералізму Джон Стюарт Мілль разом з подругою свого життя Гарріет Тейлор, — але тільки під своїм прізвищем, бо жінкам не випадало публічно виступати, — видав трактат про абсурдність позбавлення прав жінок. Боротьба за легалізацію прав жінок тривала аж до кінця першої світової війни. Треба було аж такого катаклізму, щоб зрушити легалізм Заходу, щоб поширити право голосу й на жінок.

У Європі та в колоніальних країнах світу емансипаційний рух не був обмежений жінками. Боротьба за рівні права включала цілі народи, і визвольні змагання — поняття, яке в Америці стосується змагань за жіночі права, — у решті світу стосується змагань за права людини і права народу. Жінки беруть активну участь у тих змаганнях, вважаючи, що перемога їхнього народу принесе і жінкам рівноправність. Так само думали соціалістки минулого століття, змагаючись за суспільні і соціальні права.

Американки побачили, як і побачили різні расові та національні меншини, що юридична рівноправність не гарантує рівних прав та рівного доступу до шкіл, праці та взагалі до привілеїв життя. Не знаючи або мало знаючи про боротьбу своїх бабунь за рівні права, американські жінки 1970-х років почали нову кампанію за визволення, за рівний доступ до благ життя, за де-факто, а не тільки за де-юре рівноправність. Користуючись судовими позовами, правовими прецедентами та демонстраціями — методами, які виправдали себе у здобутті громадянських прав негрів у США, — американські жінки надали нового значення поняттю визволення та рівних прав. Нині країна, яка не має у своїй конституції специфічного параграфу про рівноправність чоловіків і жінок, веде перед в інтерпретації того поняття. Афірматив екшен — це рівноправність, переведена в дію, де я, як член меншини чи жінка, маю

право домагатись від працедавця, від керівництва вищої школи, щоб проти мене не було дискримінації.

Законом жінки в Америці хочуть позбутись не поглядів про другорядне становище жінок, а самих наслідків дискримінації. Бо досвід показує, що забобонів законом не викоріниш, що тут треба чогось більшого, ніж сам закон. Щоб викорінити негативні тенденції, треба зрозуміти, чому вони постали і як треба, щоб самі жертви забобонів зрозуміли свою гідність, свою вартість, свій внесок у історичний розвиток світу. Треба знати свою історію — вивчити чи відтворити призабуту, а то й неписану історію. Підвладні групи мусять самі побачити, що їх пограбовано в минулому.

Чи може історія жінок та жіночих організацій допомогти нам створити історію України? Поміркуймо, чи такий підхід будь-якою мірою спричинився до повнішого висвітлення й розуміння історії США, бо досі, мабуть, найдокладніше вивчено минуле жінок Америки. Немає сумніву в тому, що вивчення історії жінок збагатило історію Америки. Сучасне вивчення історії Сполучених Штатів Америки без залучення різноманітної праці окремих жінок та жіночих організацій, як і всього жіночого населення, взагалі не мислиме. Не тільки історія, але й усі науки скористали з дослідження ролі жінок в історії та в сучасному країні.

За останнє десятиліття в США появилось чимало праць про різні аспекти громадського життя, та особливо про роль жінок і жіночих організацій у суспільному, економічному, науковому та навіть військовому житті Америки. Інші праці побудовані на копіткому дослідженні сільського господарства; є такі, які відтворюють харчування родин у минулому, зразки поселень, церковні й родинні реєстрації шлюбів, народження й смерті. Все це творить картину заселення Америки, відмінну від тієї, яка досі була прийнята і записана у шкільних підручниках. Нові праці про невільництво, про вплив громадянської війни та про зміни в користуванні зерном після того, як до штату Канзас привезли і посіяли українську пшеницю, також спонукають до пошуків історії Америки.

Сучасні дослідження про те, як жінки зацікавилися долею невільників, читаючи Святе Письмо та слухаючи релігійні проповіді, вагомі не тільки для історії жінок, а й для розуміння розвитку релігії. В часи змагань проти невільництва деякі жінки почали проповідувати та брати дуже активну участь у церковному та громадському житті. Це змінює наш погляд на церкву як на ієрархічну та догматичну організацію, поновому з'ясовує роль церкви як громадської організації.

Найновіші дані про роль жінок в історії та в сучасному житті США привели до створення окремої галузі науки, яка зосереджується на жінках. Це не просто аналіз ролі жінок в історії того чи іншого руху, і це не звичайне дослідження жіночого руху, тобто активності всіх жіночих товариств. Це далеко більше. Це спроба дивитися на гуманітарні науки не із звичної точки зору, а радше з такої, яка б включала перспективу жінок. Це вперше за цілу історію людства з'явилося свідоме

намагання забезпечити та передати досвід, науку та досліди на теми, пов'язані з жінками, іншим, особливо молодому поколінню. Нагадаймо, що однією з головних проблем обездолених груп та народів є те, що вони або самі не мають засобів передання науки про своє минуле, або їх позбавлено того вміння чи тієї можливості. Витворення окремої галузі гуманітарних наук про жінок має запобігти втраті досягнень науки про жінок і науки самих жінок.

Історики у дев'ятнадцятому столітті, які писали про жінок, звичайно також писали про національні меншини, хоч вони не пов'язували цих тем. Микола Костомаров, автор програмових писань Кирило-Мефодіївського братства, яке в 1847 об'єднувало прихильників самобутності України, після заслання за причетність до братства написав ґрунтовну працю про російських жінок. Данило Мордовець, який спопуляризував сагу українських козаків серед російської та української читацької публіки, також написав працю про російських жінок. Микола Гоголь не сам вигадав свої оповідання, а використав оповідання своєї української няні і матері-українки. Самі українці писали мало про жінок. Олександра Єфіменко, перша жінка доктор історії в Російській імперії, прийняла українську національність свого мужа. В останні роки імперії вона писала історію України та працювала над розвідками про старі подружні звичаї в Україні. Через цю тематику її звинувачували в українському націоналізмі.

Цікава й відворотна сторінка медалі. Українські письменники, які писали про жінок, звертали увагу на подібності російських та українських жінок, а не на різниці, які так гостро вражали хоч би Лесю Українку, коли та застановлялась над відмінним впливом татар на побут російських та українських жінок. Правильно завважив Джордж Ейні, американський історик, спеціаліст історії Російської імперії: якісь існуючі прикмети російського населення мусили творити основу, сприємливую для татарських звичаїв. Чому ж так швидко прийнялись татарські звичаї в одязі та сегрегації жінок на півночі? Чейже в Україні також шаліло татарське лихоліття, коли землю орано не плугами, а шаблями. Однак татарські звичаї в жіночому побуті в Україні чомусь не прийнялись.

Здавалось, будуть українські письменники та науковці підкреслювати цю історичну розбіжність звичаїв півночі та півдня! Зовсім не так! Навпаки, для прикладу подам тільки один пасаж пера української жінки, якої ніяк не можна осуджувати у проросійському наставленні. Зінаїда Мирна, свідомий нащадок козаків, вихованка Кубані, діячка Української Народної Республіки, писала так з Праги 1937 року:

«Жіночого руху на Україні не можна відділити від загального російського жіночого руху, бо доля склалась так, що більше як двісті років Україна, завойована Москвою, провадила спільне життя з Росією, і всі політичні, економічні та культурні події (імперії) віддзеркалювались в житті України».

Подібно писав Павло Грабовський-Греб, відомий діяч України на переломі століття. Це тільки два приклади браку історичного мислення

українців. Такий брак — це характеристика гнічених, поневолених груп, чью історичну пам'ять пограбовано. Американські негри, індіани, баски, більшість малих народів східно-полудневої Азії, як-от народ Хму, не знають своєї історії і коли починають писати, то часто переповідають існуючі перекази, а потому починають історію від себе.

Так сталося з жінками, і щойно наше покоління свідомо вивчає історію жінок, а не відкриває її наново, як було досі. А історичність обездолених груп — зрозуміле явище. Пам'ять, історія, передавання заповіту із роду в рід — це люксус, який вимагає спокою, засобів комунікації, спільної мови, спільних понять. Для сучасних українців історична пам'ять не те що не допомагала в існуванні, вона почасті загрожує переслідуваннями спадкоємця пам'яті. За Сталіна гинули і люди, і книжки, і архіви, і розповіді. Та хіба лиш за Сталіна?

Історія заможних людей має кращі шанси існування та передавання, ніж історія бідних людей. Ми знаємо більше про славних людей, ніж про простолюття. Так і справа з жінками, причому слід пам'ятати, що не затуркана біднота ефективно піднімає боротьбу за справедливість, а ті, які мають доступ до проявів сили. Перші жінки, що виступили в обороні своїх прав, — ті, які зуміли сформулювати проблеми та домагання жінок, які мали освіту та багатство. Українки з таким умінням перші падали жертвою будь-якого загострення проти українців. А що загострень не бракувало в модерних часах, не треба пригадувати.

З родини Чикаленків, тих фундаторів київського культурного життя на переломі століття, визначилася на еміграції Ганна, одружена з шотландцем Келлером, з яким мусила розлучитися через політичні незгоди. Ганна, вихована в Україні, студіювала в Шотландії, жила в Європі. В період між двома війнами Келлер була дуже активною в українському політичному житті, і їй, як іншим українцям, не раз у великій пригоді ставали міжнародні жіночі організації, які, на відміну від чоловіків в урядах та міжнародних справах, не залежали від торгівлі з Радянським Союзом і тому не боялись, що образять Союз, давши голос українцям. Жінки, як і більшість європейців того часу, мали туманне уявлення про Україну, і багато доводилось пояснювати про політику та історію України. Чикаленко в одній такій принагідній статті, писаній 1920 року такою англійською мовою, подала цікавий образ історії українських жінок. Келлер підкреслювала розбіжність між росіянами й українцями, особливо нав'язуючи до козаччини:

«Мабуть, початок відносної незалежності українських жінок треба шукати у періоді між 15 і 17 століттями. В той час козацька старшина та самі козаки провадили войовниче життя, обороняючи кордони перед чужими наїзниками. Жінки часто мусили йти з чоловіками в похід, навіть брати участь у боях. Борючись поруч чоловіків за свобору своєї держави, жінки того часу проявляли енергію та силу характеру. У відсутності чоловіка українська жінка проявляла самопевність, вміла дбати про себе та свою сім'ю. Вона брала участь у політичному житті, засідала в Соймі і виступала на вічах, вона брала участь у судових процесах. Релігійні рухи тих часів знаходили загорілих прихильниць серед жінок,

які вивчали догму, засновували монастирі, школи, приюти, активно поширювали знання та творили милостиню. Вони брали участь у церковних з'єднаннях, які відіграли таку важливу роль у змаганнях за національну незалежність».

Ці слова зрозуміла кожна англійка, і кожна ставилась з пошаною до жінки-патріотки, яка хотіла мати свій дім і свою самостійну країну.

Нові напрямки історичних наук, особливо історія суспільного розвитку, історія родин, домашньої економії, популярної культури тощо заставляють нас замислитись над тим, наскільки наші знання справді віддзеркалюють історію України. Навіть коли візьмемо до уваги новіші праці про селянство чи про шкільництво в Україні, то все ще не знайдемо достатньо інформації про працю громадських організацій, про їх членство, про те, які суспільні та економічні класи брали найбільш чи найменш активну участь у цих організаціях і, врешті, яку саме працю вони виконували, що спонукало їхніх членів до активної участі, яке було майно таких громад і що сталось з ними, ну, і з майном. До речі, навіть саме поняття українства не досліджене. Наприклад, у київських жіночих організаціях перед першою світовою війною, які вважались українськими чи українофільськими, я знайшла багато єврейок серед провуду.

Розвиток досліджень про жінок почався на початку сімдесятих років. У міру введення історії жінок до загальних курсів поволі зникає потреба в окремих курсах. Але тут виринув ще один аспект справи: серед науковців, які спеціалізувалися на включенні жіночого аспекту у всі галузі науки, є такі, що твердять: жіноча тематика повинна бути пов'язана з радикальним феміністичним підходом. Тобто тільки такі наукові праці, які пропагують суспільні, економічні та інші істотні зміни у родинних відносинах, можуть вважатися правдивими працями про жінок. Тільки такі праці — доводять ті науковці та публіцисти — роблять справжній внесок у розвиток науки та суспільних відносин. Є науковці, які переконують, що жінок треба вивчати лише з такої точки зору і, щоб зрозуміти розвиток жіночої частини населення країни, не обов'язково знати про відносини в цілій громаді. Таких науковців багато, і такий підхід не відповідає вивченню історії України.

Американці в галузі феміністичних досліджень співставляють відношення віку жінок до їхнього погляду на способи політичної праці, враховують величину села чи містечка та вплив, який околиця мала на погляди й діяльність жінок. Вони вивчають, що жінки певного часу читали, як реагували на події і видання, до яких організацій належали і яку освіту давали своїм дітям. Вони пишуть вичерпні праці про господарювання та полегшення життя жінок винаходами секти «шейкерів», які цуралися всіх статевих зносин. Праці про феномен полювання на відьом вносять новий рівень розуміння мас, демагогії та впливу сугестії. Що тут говорити про право, про емансипацію, про боротьбу за рівноправність, за свободу, за всі ідеали людства. Фокус на жінок вносив нові аспекти історії Європи у загальну історію, оживляв дискусію, направляв зір на низку недосліджених тем.

Західні науковці, особливо в Америці, що раз то більше пишуть про-

дефініції фемінізму і про те, яку роль в історичному, соціологічному та філософському аналізі відіграє поняття жіночості та фемінізму. Тут мушу зауважити, що поняття жіночості в цьому контексті означає не жіночість у сенсі ніжності чи, за висловом Гете, «вічного жіночого». Воно радше означає прикмети, які характеризують жіночий підхід до проблем та організацій. Серед них є групово-демократичний, а не ієрархічний підхід до організованої праці; прийняття спільного компромісного рішення; праця малими громадами; наголос на зріст, а не на прогрес й інші такі прикмети. Увага на жінках у суспільних дослідках само собою модифікує і предмет, і спосіб його аналізу. Наприклад, Лінда Нікольсон намагається довести, що суспільні ідеології дев'ятнадцятого століття включно з марксизмом віддзеркалюють специфічний розвиток родинної структури, а не економічного розвитку, як твердив Маркс та інші соціалісти. Ще інші історики, особливо Джоун Фіроп Скотт, передбачають, що справа статі вирішуватиме спосіб розуміння гуманітарних наук. Вживання поняття рід (по-англійському gender) замість стать (по-англійському sex) — це намагання підкреслити, що не в статі суть, а у тому, що жінки століттями не існували в історії.

Справді, жінки невидимі в більшості історичних праць, особливо у тих, які підкреслюють розвиток держави, науки, церкви чи ідеології. Знову ж в Америці протягом останніх п'яти років з'явилося чимало теоретичних праць, що намагаються показати фемінізм та жінок у поєднанні з філософськими теоріями та школами права. Для східноєвропейського читача, однак, не лиш тема чужа, а й лексика про ці справи ще не вироблена.

Праці на ці й споріднені теми, які намагаються, щоб невидимі жінки стали видимими, змушують нас дивитись на історію українського жіночого руху з повнішої перспективи.

Цікаво, що в той самий час, коли американські та європейські знавці суспільних наук посуджують свою професію у переоченні жінок і роблять усе можливе, аби розвіяти цей недогляд, вони самі переосмислюють важливість, силу та неминучість боротьби за національні права. У західній науці боротьба за національні права почасти тотожна з націоналізмом, і коли науковці пишуть про націоналізм, вони, звичайно, мають на думці саме цю боротьбу за національні права, яка переважно пов'язана також із змаганнями за національну незалежність. Теоретичні праці про новітній фемінізм узагальнюють становище жінок у країнах з англосаксонською традицією, де боротьба за національні права не суттєва. Жінки та науковці в інших частинах світу так зайняті своїми зацікавленнями, що не звертають уваги на розвиток боротьби за національні права.

Для українського читача — як і для великої частини неанглосаксонського світу, — однак, найцікавішим питанням є якраз взаємозв'язок між фемінізмом і націоналізмом, тобто між боротьбою за національні права та змаганнями за рівноправність. Обидва поняття мають ту ж мету, обидва не є суворо й точно окреслені в науці, і прихильників обох понять часто посуджують в обмеженості та егоїзмі. Проте прихильники

фемінізму та націоналізму не співпрацюють між собою; навпаки, прихильники фемінізму часто виступають проти прихильників боротьби за національні права, а прихильники боротьби за національні права переважно не розуміють, чого жінки підносять феміністичні домагання тоді, коли найсуттєвішою справою моменту є боротьба за права цілого народу, а не тільки якоїсь його частини.

Мета фемінізму та націоналізму одна — здобуття прав людини для одиниць, які тими правами не користуються. Звичайно, засоби змагання за рівні права мирні й правові. Та якщо в державах діє конституція, що гарантує права, але на ділі тими правами не можуть усі користуватись, в такому випадку змагання за рівні права, за людську гідність набирають форми боротьби. Прихильників боротьби за свої права, звичайно, звинувачують у порушенні спокою, доброго тону, елементарної порядності, а то й культурної поведінки. У гіршому випадку їх можуть судити за намагання підірвати державний лад, згіршити молодь, порушити спокій, а то й за сприяння ворожим діям чужих держав.

Засоби, яких вживають оборонці національних прав та прав жінок, ті самі. Вони зводяться до культурно-освітньої діяльності, праці в громадських організаціях та в поширенні відповідної літератури. Врешті, обидва ці рухи діють від імені загального права, хоч публічна опінія часто звинувачує одних і других у ексклюзивності, егоїзмі й короткозорості.

Та є одна засаднича різниця. Жінки, зрозумівши народний та національний гніт, не звертають уваги на статеve приниження. Вони включаються у боротьбу за права народу, думаючи, що здобуття тих прав принесе автоматично і статеvu рівноправність. Це світовий феномен, але про нього ще мало написано.

Людська та національна гідність і народні права ще не забезпечені у всьому світі, й тому не можна вважати застарілою боротьбу за ці права. Тому необхідність боротьби за жіночі права відходить на другий план перед справою боротьби за людські й національні права. Але жінки, навіть в активному змаганні за національні права, цікавляться й далі боротьбою за рівні права. Цей аспект їхньої діяльності звичайно не потрапляє в аннали опису визвольної боротьби.

Готуючись до розгляду історії жінок в Україні, я почала вивчати праці про жінок різних частин світу й брати участь у дискусіях, — що саме творить історію жінок і як можна розуміти ціле поняття фемінізму. Працюючи серед науковців, які стали досліджувати історію жінок не молодими неофітами, а визнаними дослідниками, я зрозуміла, що переліку українських жіночих організацій та визначних жінок України замало, аби дати історію українського жіночого руху, гідну своїх творців.

Треба було усвідомити, що творило український жіночий рух. Необхідно було виявити, які особи і які організації слід вважати частиною українського жіночого руху. Та передовсім треба було поставити питання, чи справді був такий феномен, що його можна називати українським жіночим рухом? Чи його варто вивчати? Чи залишив він хоч якийсь історичний слід, який дозволить нам відтворити образ того суспільного

руху? Я збагнула, що лише розповідь про внесок жінок в українську літературу, у визвольні змагання, у революційний рух не дасть нам багато нового. Хотілося довідатися, що жінки писали про себе, як вони дивились на свої організації, на свою працю, врешті, цікаво було дізнатися, що самі жінки думали про фемінізм, як вони бачили себе у загальному русі жіночої емансипації.

Спочатку я не сподівалася віднайти багато оригінального серед українських жінок. Гадала, що напишу коротку розвідку про варіант фемінізму на Україні та про жінок-соціалісток серед українських радикалів.

Одне мені було зрозуміло: без повного знання історичного тла та громад, в яких жінки працювали, неможливо буде збагнути історію жіночого руху в Україні. Мої попередні дослідження в галузі інтелектуальної історії та праць про інтелігенцію показали вочевидь, що без конкретного історичного тла неможливо належно зрозуміти навіть найважливіші абстрактні філософські проблеми. Мої колеги в галузі вивчення жіночого руху, які переконували мене у потребі вивчення історії жінок як такої, а не у співвідношенні до середовища, мене не переконали. Навпаки, після довгих років своїх досліджень у цій ділянці я переконалася — вони не мали рації.

Тільки повне заглиблення в історію України дало мені можливість довідатися, що українські жінки створили унікальну на ті часи модель громадської організації бездержавного суспільства. Після кількарічної праці над дослідженням історії українського жіночого руху я звернула увагу науковців на те, що організації, витворені українськими жінками перед обома світовими війнами, схожі на той тип фемінізму, який помітний у колишніх колоніальних народів щойно після 1945 року. Українські жінки намагалися залучити жінок у працю громади, поширити права громади, забезпечити права людини всьому населенню, та не тільки поліпшити рівень життя, а й показати, як досягти цього рівня через доступ до освіти та можливостей праці. Тому що українці не мали ані державних, ані приватних грошей, наголос було зроблено на громадську самопомігу. Така діяльність жінок — це також феміністична праця, якщо під фемінізмом розуміємо змагання всіх за права людини і використання всіх можливостей для гідного і повного життя.

На початку своїх дослідів я шукала книжок і праць про історію українського жіночого руху та про українських жінок, в той же самий час розшукуючи подібні праці про жінок інших національностей, особливо у Східній Європі. На обох напрямках мене спіткало розчарування. В історичних працях та споминах-мемуарах майже немає жінок. У працях із будь-яким ідеологічним забарвленням поодинокі жінки виступають як героїні того руху, про який у книжці мова. Ці жінки представлені без власного «я» і без будь-яких зацікавлень у жіночому русі. Вони немов відлуння автора книжки, або її героїв. Загальні історії інших національностей, як і історії України, коли згадують жінок, то здебільшого тільки підкреслюють небувалі прикмети тієї чи іншої чільної жінки або категорично заявляють, що в даному народі жодної дискри-

мінації жінок не було. Іноді навіть автор напише, що в його країні жінок завжди трактовано з повною повагою і абсолютною рівноправністю.

Найбільш інтригуючим аспектом вивчення історії жіночого руху на українських землях було те, що українські жінки заперечували, що вони феміністки. Це вони робили ясно і недвозначно. Тільки в тридцятих роках цього століття в Галичині, коли як ліві, так і праві партії атакували всі жіночі організації, жінки виступили з твердженням, що вони феміністки. Правда, вони також ясно застерігали, що фемінізм — це не що інше, як змагання за права людини для половини населення. Одночасно українські жінки, де б вони не жили, засновували жіночі організації. Ті дбали про самопомогу влаштуванням курсів та програм, які помагали жінкам пристосовуватись до модерного світу.

Прийнято підкреслювати розбіжність виховання жінок в Галичині й на так званій Великій Україні. Мовляв, галичанки консервативні, більш під впливом середньокласового міщанства, менш схильні до самостійної дії. Тому їм і треба жіночих організацій, і того ж фемінізму, щоб визволити їх від дріб'язкових справ. Прийнято вважати, що на Великій Україні, серед українців, не було окремих жіночих організацій. Поширений також погляд, що не було дискримінації жінок серед української громади.

Виявилось, що такі погляди не відповідають історичній правді. Найцікавіший наслідок моїх пошуків у тому, що українські жінки незалежно від державної влади, яка панувала на їхніх територіях, незалежно від краю поселення, незалежно від суспільного класу у період від 1884 року до теперішніх часів де тільки могли творили жіночі організації, що виконували споріднену працю. Почасті одна жіноча організація не знала про існування іншої.

Незадовольнившись працями про жінок України і Східної Європи, які існували, я поїхала до Польщі, бо тоді там був легший доступ до архівів. Крім того, були чутки, що архів Союзу українок може десь зберігатись у Польщі. Сам Союз українок інтригував мене. Я хотіла знати, як же виникла жіноча організація, що начислювала найбільше членів серед жіночих організацій цілої Європи, не враховуючи Радянського Союзу. (Становище жінок Радянського Союзу вимагає окремого обговорення). Я хотіла знати, чому жінки, які виховані у консервативній Галичині, в середовищі греко-католицьких священників або одружені з ними, створили жіночу організацію, що охоплювала галицькі села й міста. Я не могла зрозуміти, чому перепрацьована й бідна галицька селянка, матір п'яти-шести дітей, яка ледве вигодувала сім'ю, згідна була виводити вправи вільноруч. Це було однією з помітних форм діяльності Союзу українок. Пояснення, пропоноване до цього часу, що селянки брали участь в українських святах, на яких виводились такі вправи, щоб заманіфестувати свій патріотизм, мені не видалось переконливим. Патріотизмом не нагодуєш голодної дитини. Мусила бути якась інша причина. Мене турбував і ще один аспект. Католицька церква не знана в модерних часах в своїй підтримці жіночих рухів. Чому

в українській Галичині священники не виступали проти жіночої організації? Як добрий історик західного покрою, я боюся ідеології в науці. Пояснення зросту будь-яких громадських організацій самим національним патріотизмом мене не могло задовольнити.

Відповідь лежала у Перемишлі, де архіви колишньої греко-католицької української єпархії перейшли у розпорядження польського архівного правління. З матеріалів у перемишльських парохіях можна відтворити життя галицького села, ще більше, можна уявити зацікавлення священників, працю їхніх жінок і, зі звітів та доносів парохіян на священників, події по селах. Знаходяться там детальні інформації про дівочу українську школу у Перемишлі і про те, як у 1830-х роках, за тридцять років до заснування просвіти і майже за двадцять років перед Весною Народів, творилось громадське життя українців західних земель. З тих зародків і встав жіночий рух у Галичині.

Цю і подібну інформацію знайдено в архівах Західної Європи. Виявилось, що праця про українські жіночі організації не може обмежитись тільки описом вже дещо відомих організацій. Виявилось також, що українських жіночих організацій було значно більше від тих, про які писали самі жінки.

Це Галичина, ну, і Волинь та Буковина, і еміграція. А Україна? Царська тайна поліція, охрнка, зберегла значну кількість матеріалів про громадське життя українців. Український народ нехотя береться до пера, а жінки й поготів не пишуть про себе. Та й не завжди можна чи бажано писати протоколи, які поліція використовує у своєму протоколі як речовий доказ. Охрнка складалася з обмежених, але працьовитих чоловіків. (Жінка-агент — це витвір прогресивних кіл). Агенти охрнки зміли писати, не все грамотно і вишукано, але завжди детально. З таких матеріалів ми довідались про існування українських жіночих організацій в Києві і Харкові, про співпрацю єврейок і українок в жіночих організаціях, про спільну працю єврейок і українок в Лубнах та Катеринославі, про те, скільки галицької літератури переходило за Збруч, і про те, що Олена Пчілка брала активну участь у жіночому русі. Ще більше. Жінки Полтави висунули вимоги національних прав у Росії ще 1905 року, а українки Харкова брали участь у міжнародному жіночому з'їзді в Берліні ще 1903 року.

Жодні жінки будь-якої національності не зберігають документальних даних про свою працю. Звичайно, жінки також не охоче пишуть спомини про себе і свою активність у будь-яких організаціях. На відміну від чоловіків, які радо говорять від імені людства, жінки не надають великої ваги своїй праці. Щоб не бути голослівною, наведу три приклади. Почну з першого з'їзду Російської соціалістичної робітничої партії, який відбувся в Мінську 1898 року. З'їзд говорив від імені цілого пролетаріату. Скільки учасників було на ньому? Дев'ять чоловіків! Коли творилось «Діло», найбільш впливова газета в Галичині, від імені українського народу говорило близько тридцяти чоловіків, зібраних у львівській кав'ярні. У 1884 році, коли Наталя Кобринська збрала майже сто жінок до Станіслава — як тоді звався Івано-Франківськ, — вона

вибачалася, що приїхало так мало жінок. Жінки заснували товариство, але не виступили з маніфестом від імені українського жіноцтва.

Найти джерела з історії жіночого руху тяжче, ніж зібрати інформацію про інші громадські організації. По-перше, мало матеріалів продруковано, по-друге, самі жінки їх не зберігали. По-третє... ну, по-третє, не так то легко було, щоб збереглись будь-які матеріали з історії України до наших днів.

Почала я досліджувати українські жіночі організації, а одночасно побачила прогалини в історії України. Білі плями історії українського суспільства? Так, білі плями білою вишивкою кругом вирізаної мережки, і несла одній людині їх виповнити, і не під силу їх забути. Але треба їх вивчати, щоб історія народу не зосталась половинчастою.

Жінки в Україні на зламі століття

Час від часу серед істориків, та й загалом серед інтелігенції, яка цікавиться сходом Європи, відбувається дискусія: чи, мовляв, російський царат прямував до змін, чи витворював конституційні форми, чи міг стати модерною правовою державою, в якій громадяни стали б рівними. Щоб говорити з певністю на ці теми, необхідно до дискусії залучити фактор зросту національної свідомості серед населення і те, як розвивалась громадська праця в Російській імперії. Деякі загальні праці підкреслюють перший елемент — зріст національної свідомості, але громадські організації в Україні досі не досліджені, а часто навіть не задокументовані. Громадська діяльність служить добрим мірилом, наскільки суспільство може дбати про свої потреби. Громада віддзеркалює прагнення суспільства та його поодиноких членів. Коли держава не задовольняє всіх потреб суспільства, тоді це зробити намагається громада.

В Росії уряд ставав на перешкоді громадським зусиллям. Російські уряди боялися приватної ініціативи, вбачаючи в ній ворожі підступи. Уряд дозволяв громадські дії лише тоді, коли йому доконче це було потрібно, наприклад, під час затяжної війни, — чи то кримської, чи першої світової. Такі ж приклади можна навести і з другої, або Великої Вітчизняної війни.

На українських землях більше, ніж у північній Росії, була розвинена традиція громадської діяльності. При кожній нагоді українське населення в імперії намагалось використати всі можливості громадської праці. Це бачимо в організації шкільництва на початку дев'ятнадцятого століття, у земській діяльності шістдесятих років і в створенні шкіл для дівчат.

Чи громадська праця українців була скерована проти російського уряду? Це неправильне висвітлення проблеми. Громадська праця українців була найперше громадською працею і не мала політичної мети. Це не означає, що громади не дбали про добро українського народу. Навпаки, вся активність була спрямована для добра і розвитку народу.

І знову іронія Східної Європи. Російське населення мало слабку традицію громадської діяльності, але росіянам уряд не ставив таких перешкод, як іншим народам. Уряд остерігався у громадській праці неросіян гроянського коня і вбачав націоналізм там, де самі так звані націоналісти його не бачили. І громадські, й жіночі товариства українського населення поставали, щоб якоюсь мірою сприяти нормальному зросту громади, їм на заваді стояли держави, які чомусь не могли зрозуміти, що без здорового вільного розвитку громад та народу розвиток держави буде ненормальним.

Не було ще такої держави, яка, будучи сильною, хотіла б допомагати українським жіночим організаціям. І не витворились в Україні філантропічні жіночі організації, такі, як, наприклад, в Англії чи в Америці, чи навіть у Франції, де багатші жінки допомагали біднішим або працювали з ними для їхнього добра. Завжди українські жіночі організації мусили спиратися на власні сили.

Такий стан панував упродовж української істроїї. Щоправда, за козацьких часів багаті жінки офундували приюти для бідних і школи для своїх та чужих дітей. Деякі пані навіть брали участь у братствах, але жінки не витворили окремих організацій, які проіснували б скасування козащини. Полонізація та русифікація вищих прошарків українського суспільства стала на перешкоді існуванню українських філантропічних жіночих організацій. Доля Христини Алчевської і шкіл грамотності для робітників, які вона заснувала в Харкові, дасть влучну ілюстрацію тяжкого становища українських жінок вищих верств.

Алчевська, хоч вихована зрусифікованими батьками на «благородную русскую девицу», відкрила свій нарід і його долю в Російській імперії. Вона також ще за ранньої молодості зацікавилася не тільки літературою, але й політикою. Це, мабуть, вона перша серед усіх жінок імперії виступила з друкованим політичним заклинком у «Колоколі» Герцена, щоб підтримувати права поляків на власну державу. На додачу, як і багато дам імперії, захопилася Шевченком. Одружившись з українцем та переїхавши у динамічний Харків, який у 1860-ті роки вів перед в індустріалізації Російської імперії, Алчевська поцікавилася долею робітників, які приходили з доколичних українських сіл. Вони були неграмотні, розгублені у великому місті, де панувала офіційна російська мова. Харківські українці влаштували університет, та він був державним і технічно російським. Панство Харкова змагало до творення вищих курсів для благородних дівчиць — офіційна назва дівчат вищих верств, — але ніхто не дбав про робітників і дітей робітників, які напливали в Харків. У листуванні з Шевченком, в останній рік поетового життя, Алчевська підтримала поетову надію вчити селян грамоти. На заводі свого чоловіка Алчевська створила школу для дорослих і виробила такий вдалий план навчання, що він став моделлю всім школам для дорослих у Російській імперії. Навчання Алчевська проводила українською мовою, на подвір'ї школи постав перший пам'ятник Шевченку, і Алчевська хотіла навіть назвати школу поетовим іменем. Донька

Алчевської застерегла від небезпеки такого заходу, і школу названо на честь локального письменника Квітки.

Бо в той час, заледве два роки після впровадження курсів навчання, російський уряд заборонив українську мову, щоб навчати нею україномовних робітників грамоти. Алчевській довелося вибирати, або замкнути школу, або вчити робітників російською мовою на принципі, що грамотність у російській мові краща, як тотальний анальфabetизм. Алчевська вибрала другий варіант, за що її гостро критикували деякі українські письменники та діячі. Школа Алчевської процвітала, сама Алчевська вважалась найкращим знавцем вдалих програм грамотності для дорослих, і Алчевська представляла цілу імперію, описуючи програми грамотності на з'їздах у Західній Європі. В Парижі на Міжнародній світовій виставі 1889 року Алчевська навіть виступала з промовою на тему програм грамотності для дорослих.

Але Алчевська друкувала свої праці по-російськи і писала спомини про свої зустрічі з імперськими знаменитостями тією мовою. В пантеон української інтелігенції вона не ввійшла, і російські історики вважають її російською діячкою. Та ми переконалися, якою дорогою їй була українська культура, мова та нація. Ця любов до України особливо яскраво виявляється в листах Алчевської. І не тільки любов, а й віра в перемогу української справи. В 1910 році поет Олександр Олесь написав до Алчевської розпачливого листа, мовляв, чому він пише поезії, яких не може надрукувати, чому він пише мовою, якою через десять років ніхто не буде користуватися. Алчевська тоді була вдовою — її чоловік заподіяв собі смерть, думаючи, що він утратив цілий маєток. Та, незважаючи на особисте горе, вона не впала у розпач. Радісне молодіжне захоплення промениться в листах Алчевської до кінця її довгого й активного життя. В 1911 році, глибокої реакції в Росії, Алчевська не втрачає віри у свою Україну. На розпачливий лист Олександра Олесь Алчевська відповідає поетові, що він не має рації, що, незважаючи на реакцію в Росії, прогнози для українства добрі. Як аргумент наводить вона листи професора Миколи Сумцова в обороні української справи. Вона могла також похвалитись поезіями своєї дочки, яка увійшла в історію української літератури як Христя, щоб відрізнити її від мами Христини.

Алчевська переписувалась українською мовою, виховала трое дітей українцями і вважала себе україною. Не була вона, однак, революціонером ані соціалістом. Також не обмежувала своєї приналежності до української нації тільки україномовними тенденціями.

Звичайно держава або якісь філантропічно наставлені меценати дбають принаймні про частину шкільництва для бідніших. Алчевська, організуючи школу для робітників, поводитись так, як поводитись англійки, які бачили невігластво й нужденність робітників. Англійський уряд, однак, не ставав на перешкоді поширення шкільництва, й однією з причин розвитку економіки Великої Британії було те, що робітник відзначався інтелігентністю, він вчився і бачив можливості поступу для своїх дітей. Не такі були відносини, в яких працювала Алчевська.

Зрозумівши, що вона не може вчити робітників рідною мовою, Алчевська намагалась якимось чином перенести дещо з української культури, особливо з того фольклору, який був знайомий селянинові, до міста. Поліція забороняла зібрання та концерти, але зустрічі для наукових чи академічних цілей були дозволені. Так і повстали академічні концерти, чи коротко — академії, у Харкові. В неділю Алчевська, одягаючи селянську сорочку і заохочуючи робітників та робітниць одягти недільне сільське вбрання, збирала всіх до залу. Одні співали пісень, інші декламували вірші, які вивчили раніше. Це можна було робити українською мовою. Хтось читав коротку лекцію з минулого, звичайно, з української історії чи літератури. Відбувались концерти сільських чи інших інструментів і народні танці. Ці академії приносили робітникам та вчителям крихітку українського села у місто, яке росло і щойно виробляло свій модерний характер. За нормальних умов це стало б містом, де переважна більшість робітників надала б Харкову культуру українського села. Та розвиток міст в Україні, як і розвиток України та її суспільства, не був нормальний.

Царська охранка лишила нам найкращі докази, як громадськість України змагала до нормального розвитку і як уряд ставав на перешкоді тим починам. Один із кращих прикладів цієї політики — намагання киян організувати університетські курси в Києві, яке покаже нам вочевидь, як близорукі дії царської поліції в трактуванні національного питання послаблювали перебудову Російської імперії на модерну державу.

Поняття жіночої освіти в Російській імперії перепліталось з політикою. Студенти взагалі відігравали визначну, а то й провідну роль у політичному житті. Студентські заходи вважались головним мірилом, чи, як тоді говорили, барометром революції. Консерватори боялись вищої освіти для жінок, мовляв, вона знищить і жіноче здоров'я надмірним напруженням, і характер невідповідним знанням. Радикали також вважали, що вища освіта — це взагалі витребенька, куплена коштом людського поту. Мовляв, народові треба вже сьогодні кращого життя, а не вищих шкіл для малого відсотка населення.

В Україні дискусія про потребу вищої освіти взагалі, а для жінок зокрема не була об'єктом особливого зацікавлення. На наших землях намагались творити школи, які можна було творити. Ми бачили зусилля Алчевської в боротьбі з неписьменністю. Знаємо про діяльність Грінченків, Русових і незліченного числа учителів по селах та містах України, які давали своїм учням хоч якісь знання про рідний край. Навіть бюрократично-шкільний апарат в Україні виступав за перебудову шкіл та університетів, за поширення сітки сільських шкіл та за допущення жінок в університети. Зацікавлення шкільництвом, підтримка місцевих шкіл і бажання посилати дітей до шкіл в Україні добре аргументовані. Чому, отже, вищі курси для жінок в українських містах імперії розвивались так кволо? Чи проти вищої освіти жінок була більша опозиція в Україні, ніж на корінних російських землях?

Навпаки! Тяжко знайти в Україні опозицію до поширення вищої

освіти серед чоловіків і жінок. Причина повільності творення університетських курсів у Києві дуже проста. Царська тайна поліція була проти вищих курсів для жінок, бо бачила в них, за словами поліцейських документів, українофільські затії. Царський уряд взагалі вбачав в університетах осередки революційних настроїв. Були роки, коли навчання філософії було заборонено. Україна, де зосередилися чільні філософи імперії, вважалась особливо чутливою до революційних впливів. Студентські заворушення в Україні карались особливо жорстоко.

Уряд тримав університети під суворим контролем, обмежуючи доступ професорів до студентів. Професори вважались працівниками уряду, які також дбали про моральне виховання студентів. Навчання жінок на університетських курсах вважалося моральною загрозою для студентів. Коли, однак, жінки почали не тільки домагатись освіти, а й виїздити за кордон, щоб її здобути, уряд, побоюючись закордонних впливів, вирішив дозволити при університетах створити окремі вищі курси для жінок. На крусах викладали деякі університетські професори, навчання в них було дорожче, ніж в університетах, і жінки не одержували університетських заліків за курси. Незважаючи на це, жінки охоче вступали на курси, які було засновано 1869 року в Петербурзі та Москві.

Киянки, які принагідно радо відвідували відкриті лекції, такі популярні в Києві минулого століття, хотіли заснувати свої окремі вищі курси в Києві. Ініціатива вийшла від ліберальних жінок та поміркованих професорів, які боялись, щоб їхні діти не брали участі у революційній діяльності. Професори створили комітет і склали проект курсів, який був подібний до затвердженого проекту курсів у Москві. Міністерство внутрішніх справ, однак, зволікало із затвердженням програми, покликаючись на різні причини, зокрема на смерть голови комітету, професора Олександра Івановича Селіна. Охранка вбачала в ініціаторах «українофільські тенденції», тому що вони походили із старих українських родин, які традиційно колись проводили добродійну й культурну діяльність.

На місце Селіна професори вибрали Сильвестра Гогоцького, який викладав моральну теологію в університеті і в духовній академії. Викладав поважно, сухо й нудно; на сучасні теми писав мало й помірковано і надмірного захоплення в своїх студентів не викликав. Думалося, що така людина не викличе застережень серед влади.

Але швидко виявилось, що однією із рушійів цілої справи була Євдокія Гогоцька, дружина Сильвестра. Поліція нагостила вуха. Працівники київської охранки побоювались, що Гогоцького використовуватимуть українофіли для поборювання царату. Чертков, поліцейський агент, писав, що Гогоцький, хоч і людина старша та порядна, має дружину «сумнівної політичної благонадійності і відомих українофільських тенденцій». Гогоцька не ввійшла до іконостасу українських діячів, і те, що вона фігурувала як видавець «Київського телеграфу», який виходив російською мовою, коли українська була заборонена, не врятувало її від забуття серед співвітчизників, для яких українське забарвлення

«Київського телеграфу» не надто було ясне. Але охранці цього вистачало.

Такі українофіли, як Гогоцька, не хотіли радикальних змін у суспільному й політичному житті імперії. Вони змагали, щоб Україна в межах імперії, але не Росії мала сприятливі умови для розвитку. Тому вони провадили видавничу діяльність, дбали про розвиток освіти та намагались запобігти поширенню радикальних течій. Вони вважали, що революція не допровадить до потрібних змін у державі, а навпаки, може навіть пошкодити людям. Гогоцька до великої міри уособлює погляди, засоби, дії та характер поміркованого українофільського руху минулого століття.

Цим людям не притаманне було чітке розділення суспільних класів, народів і політичних ідеологій. Навпаки, для них саме поняття ідеології чуже. Світ для них — не машина, складена з точних частин, з котрих кожна має свою функцію. Радше це мозаїка, де кольори переливаються з камінчика на скельце, де барви не обмежені однією формою матеріалу і де цілість переливна та різноманітна. Разом всі камінчики та скельця, оздоблені золотом, творять зображення, у якого функція — просто бути, а не кудись йти, до чогось змагати, щось удосконалювати. Українофіли хотіли доброго життя собі і своїм людям. Тому вони вважали, що для цього потрібні помірковані зміни в адміністрації держави, в економіці й суспільстві. Поширення освіти було невід'ємним елементом їхньої програми, бо без того неможливий був вищий рівень економічного розвитку. Щоб школи були ефективні, треба було, аби викладання велося українською мовою, яку учні розуміли. Зрештою, українофіли любили Україну. Але вони жили у світі імперій, і в ньому Україна містилась у Російській імперії. Українофіли — це українські консерватори, яким чужа була політична та державна перебудова. Демократичний націоналізм, а тим більше будь-який соціалізм, не цікавив, а то і лякав українофілів. Вони намагались працювати в системі імперії, пристосовуючи її до нових модерних умов.

Спочатку українофілам не приходило на гадку, що їхня діяльність у будь-який спосіб крामольна. Навпаки, вони вважали, що обороняють імперію від чужих революційних впливів, від поширення нищівного демократизму та навіть від українського націоналізму, який міг загрожувати цілій імперії. Українофіли вважали, що російські ліберали — це їхні природні союзники і що освічені кола царської адміністрації простягнуть їм помічну руку.

Особливо жінки, яким більше, ніж чоловікам, чуже було мислення чіткими суспільними чи політичними категоріями, не бачили в таких поглядах чи в такій громадській діяльності будь-чого протидержавного. Дами Києва підтримували Гогоцьку в її намаганнях працювати з університетськими властями, щоб відкрити доступ своїм донькам до якоїсь вищої освіти. Перший аргумент, який до них промовляв, — це місцевий патріотизм. Мовляв, чим же Київ гірший від Москви і чому нам не мати такого життя, як в столиці, у Петербурзі, і в старій столиці, в Москві? Адже Київ старший за Москву, адже київські вчені намагались розбу-

дувати шкільництво в самій Москві. По-друге, київські дами не хотіли відпускати доньок до Європи чи на північ. Це і дорого, і небезпечно, бо не знати, що станеться з дівчатами і якого чоловіка собі придбають далеко від материнського догляду та поради.

Та українофіли не помічали, що російський уряд та російські ліберали, з якими їхні батьки й вони самі вчилися, що все те середовище, яке українофіли вважали своїм відповідником, що всі ті люди повірять не їм, а якимось мізерним, напівосвіченим, іноді навіть цілком неграмотним поліцейським.

А так воно і сталось!

Справа вищих жіночих університетських курсів у Києві довго обговорювалась в урядових колах і зводилась завжди до того самого — треба вважати, бо тут або вже криється, або може критись українофільство. Це, мабуть, найбільш боляче вдарило старих українофілів, їм не повірили; їх не прийняли як повновартісних членів імперії; їх дискримінували. Уряд волів повірити припущенням та здогадкам поліції у тому, чого українофіли можуть хотіти або у що цей рух може розвинути, ніж прийняти активність тих, які виховувались в імперському середовищі. Дискримінація була, отже, зовсім не за статевими ознаками, а, навпаки, національна. Хоч українофіли навряд чи вважаються українськими патріотами і за таких їх не прийняли їхні сучасники, приналежні до демократичного національного активу, проте дискримінація проти них у Російській імперії набула національного характеру.

Вищі жіночі курси остаточно відкрито в 1879 році, але їхнє існування не було запевнене. Вбивство Олександра II послужило причиною для закриття курсів на якийсь час, що привело до заснування студентського гуртка, який уже мав український характер. Олена Доброгаєва, ініціатор гуртка, перетворила його 1883 року на жіночу організацію, де брали участь жінки, які відвідували університетські лекції. Цей гурток зв'язався з галицькими жінками, які не мали права вчитися в університетах, але могли творити організації.

Про Доброгаєву поліція також отримала вичерпні дані. Як більшість активних українців, вона поєднувала демократичні змагання до визволення людини з національними потугами визволення цілого народу. В тому поєднанні лежала і лежить суть модерного українського руху.

Жінки в Україні боролись за освіту на всіх рівнях: за середню, за допущення до університетів і за школи для селян. Справа ускладнювалась тим, що офіційною мовою була російська, якої селянські діти не розуміли. Діти міщанства та дрібної шляхти цього ускладнення не мали — вони не тільки добре володіли російською мовою, вони змалку знали, що це мова в місті та в товаристві. Олена Пчілка, матір Лесі Українки, пригадувала собі, що, коли вона була дитиною, ніхто їй не казав говорити російською мовою і властиво ніхто не забороняв їй говорити українською мовою. Але склались уже такі відносини, що для доброго тону належало говорити в товаристві російською мовою.

Це ознака справжньої дискримінації, дискримінації, яка просочилась у спосіб думання жертви дискримінації. Людина, проти якої дискримі-

нують, вважає, що така дискримінаційна поведінка природна. Для неї це не дискримінація. Вона навіть не думає про те, що будь-які її права порушені. Це часто стається з поневоленими групами, і це звична характеристика жінок.

Прийняття російської мови за свою вищою верствою українського народу не означало цілковитої асиміляції. Українці, які розмовляли російською мовою, далі вважали, що вони відмінні від росіян. Але вони одночасно визнавали, що українська мова не є на рівні російської. Тим самим виходило, що і вони не на тому ж рівні, що росіяни. Імперія, на відміну від модерних цивілізованих держав, була, окрім тиранії влади, зрізничкованою державою. Кожний мешканець імперії мав кілька кіл приналежності. Особливо серед грошовитих верств кола приналежності переплітались географічно, політично, релігійно, щодо мистецьких зацікавлень, кількості подорожування, професії, родинних зв'язків (які не були обмежені однією національністю) тощо. Та й мова не відігравала вирішальної ролі, як в сучасному світі. Добре освічена — властиво, правильно вихована, бо освіта тут не була російським чинником, — особа володіла досконало кількома мовами. Мова була засобом комунікації; сигналом, що така людина вміє поводитися в товаристві; підтвердженням, що це своя людина, яка чується вдома і в Парижі, і в Пацикові. Матірньої мови як такої не було, бо навряд чи маму, чи няньку, чи гувернантку можна вважати за першого вчителя мови.

Приналежність до нації вирішувалась не мовою, а іншими факторами. Ноел-Нагалена Ласерда і Медіна Челі Дунін-Борковська — це її повне ім'я — прийняла українство частково тому, що консерватор батько вважав, що обов'язок шляхти — служити народові, серед якого вона живе. Крім того, у неї були товаришки українки і чоловік Василь Королів — український письменник. Він переконав дружину стати свідомою українкою. Від більшості жінок її оточення доля не завжди вимагала такого чіткого вибору.

Подивімся на діяльність дам Києва на переломі століття. Чи була та діяльність українська чи російська? Чи таке формулювання питання дає нам найбільш вичерпний підхід до минулого Києва? Чи залишили по собі дами якийсь слід? І як нам зрозуміти його?

Дами про себе не писали, але писала про них поліція.

Намагання київських жінок створити товариський клуб не увінчалось успіхом. Людмила Тарновська в проханні про дозвіл на створення такого клубу 12 травня 1895 року підкреслила, що жінки хочуть зійтись, аби проводити вільний час у прийемному товаристві і аби задовольняти свої духовні потреби. Які саме ці потреби були, не зовсім зрозуміло, але жінки хотіли просто дозволу мати місце зустрічей, де вони могли б обговорювати різні справи. Серед ініціаторів творення товариського жіночого клубу були графиня Аделаїда Плятер, Софія Рутковська, Надія Довнар-Запольська, Лідія Загорська та Євгенія Гаврик. Тих жінок важко обвинувачувати у надмірному українському патріотизмі, але поліція зробила саме те. Десять років київські власті зволікали з дозволом на відкриття клубу. Увесь час поліція звертала увагу на те,

що, мовляв, цей клуб — ще одне намагання українофілів об'єднати населення Києва довкруги себе. Остаточну поліція дала дозвіл на клуб у 1905 році. Та навіть київським дамам не хотілось того року займатись товариським клубом.

Деякі з них увесь цей час працювали в товаристві, що піклувалося дітьми робітників Києва. Це товариство, зареєстроване під назвою «Общество дневних пріютов для детей рабочего класса в Кіеве», не виявляло національної діяльності. Українки були, однак, його рушійною силою, і товариство проіснувало до великої революції. Два інші жіночі товариства в Києві варті нашої уваги. Це — Жіноча громада та Товариство оборони жінок. Ці товариства ілюструють напрямки українського громадського руху.

В останні роки Російської імперії бачимо значне пожвавлення громадського життя по всіх містах держави. Найкраще вивчена діяльність політичних партій, які до революції 1905 року були нелегальними, їхні політичні програми та вплив на робітників, а особливо на заворушення та страйки робітників, творили теми дослідів не одного науковця.

Не менш цікавими та важливими є обсяги праці громадських добродійних товариств. Ці товариства не мали відкрито політичних програм і через те могли існувати легально, хоч межі їхньої діяльності були точно контрольовані. Зрозуміло, товариства із українською орієнтацією та українофільським забарвленням підпадали під особливо гострий нагляд поліції і часто заборонялись. Декілька, однак, існували навіть перед полегшеннями, які прийшли внаслідок революційних подій 1905 року.

У Києві на переломі століття українські жінки створили своє напівлегальне товариство. Назвали його Жіноча громада, і щоб не тягатися з поліційними дозволами, зустрічалися за чашкою чаю у гостинному домі Євгена Чикаленка. Марія Вікторівна, дружина цього мецената української культури, вважалася головою громади. Серед активних організаторів групи були Марія Кістяковська-Тимченко, Марія Степаненко (дружина бібліотекаря «Киевской старины»), сестри Лисенківни — Катря, Галя і Маріянна та Людмила Старицька-Черняхівська. Інші жінки, старші та молодші, брали участь у засіданнях та у праці Жіночої громади.

Поштовх до виникнення організації дало рішення членів Старої громади обмежити участь на своїх засіданнях винятково чоловіками. Заборона вступу жінкам виправдувалася традиціями Січі, хоч насправді вона виринула, щоб уникнути зудару особистого характеру. (Один із членів громади узяв собі молоду дружину, покинувши законну, і деякі жінки не хотіли одобрити такої поведінки). Чоловіки, однак, мусили допускати жінок, бо їм також доводилось для конспірації відбувати засідання при чаю. Для цього треба було кілька жінок за столом: для замилення очей поліції та для подавання чаю.

До Жіночої громади пристало чимало свідомих українських жінок, між ними Ісидора Косач, молодша сестра Лесі Українки, Марія Грінченко, Марія Матюшенко, Любов Шульгіна, Євгенія Кричевська та Марія Лівицька. Остання, одна з молодших серед жінок, пробувала

вивести працю на ширші води. Громада намагалась працювати по селах, заохочуючи селянок відвідувати середні школи, читати українські книжки, організувати бібліотеки та розуміти політичні події в країні. Але гловна праця жінок зосереджувалась на популяризуванні української літератури, писанні рецензій, організації українських культурних імпрез та намаганні виховати дітей на свідомих українців. Молодші жінки намагались впровадити цілу громаду у близькі зв'язки з Революційною українською партією (РУП), яка саме створилась і на яку українські патріоти обабіч річки Збруч покладали великі надії. Цього вони не досягнули, але приспішили організування дитячих садочків та шкіл грамотності для дорослих.

Жіноча громада об'єднувала українських жінок, які хотіли ширити українську національну свідомість та популяризувати українську культуру. Зацікавлення українських жінок, однак, не зводилось лише до національних питань; та й жіноцтво Києва не надто знало про працю громади. Про працю Товариства оборони жінок знало більше громадян Києва.

Це було всеімперське товариство, засноване в Петербурзі, з філіалами у більших містах імперії. В свою чергу, товариство було членом одноіменного інтернаціонального товариства, центр якого знаходився в Лондоні. Мета товариства — типowo англійська — координувати поміч бідним жінкам, щоб ті не були змушені займатися проституцією. Англійці вважали, що найкраща поміч жінкам та запорука проти проституції — це наука та витворення обставин, які сприяли б вмінню кожної дівчини дати собі раду. Вони вважали найкращими учителями тих, які близькі до учнів. Бідним жінкам, отже, найкращу поміч зорганізують інші жінки, а не чоловіки, яким не завжди зрозумілі потреби жінок. Існування в Петербурзі та в інших містах імперії такого самого товариства, яке існувало одночасно і в Лондоні, підкреслювало спорідненість Російської держави з англійським суспільством і свідчило про прогресивність та лібералізм царя. Отже, царський уряд мусив дозволити існування такої організації або наразити себе на критику, що Росія не доросла до жіночих організацій.

Коли розглянемо працю Товариства оборони жінок по різних містах, то побачимо відмінності по філіалах товариства. У Петербурзі ця організація складалась із знатних дам, які розподіляли милостиню в дусі ультраконсервативних слов'янофільських філантропічних об'єднань дам. Однак в Києві Товариство оборони жінок складалось значною мірою з жінок-інтелігенток, які розгорнули широку діяльність самопомогидля всіх жінок міста. Київське товариство також виявило надзвичайну чутливість до національних відносин у місті.

Від самого свого заснування товариство складалось із жінок різних національностей, серед яких багато українок. Але першою головою товариства була росіянка, лікарка Валерія Клячкіна. Працюючи серед робітників Києва, вона зрозуміла важливість українства. Її донька стала активною україркою. Серед проводу товариства знаходимо жінок єврейського походження. Була тут Розалія Ісаківна Марголіна, якої

небіж згодом стане близько співробітничати з українським народним рухом. (Марголін обороняв невинно обвинуваченого Менделя Бейліса і був заскочений тим, що лава присяжних, здебільшого українські селяни, не дала на підкуп, щоб осудити Бейліса). У проводі також знаходимо Софію Шац, Єлизавету Шольц та Ольгу Рабинович. Жінки намагались притягнути до товариства більше єврейок з робітничого класу, багато про цю потребу говорили і навіть дещо писали. Але їм не вдалося цього досягнути. Єврейки, зрозумілим чином, якщо покидали єврейство, то вибирали національність доміантної групи — росіян, а не упосліджених українців.

Щоб підкреслити зв'язки товариства з робітничим класом, бюро товариства перенеслось із модної Фундуклеевської вулиці біля Хрещатика у тодішній робітничий дискрикт біля нинішнього готелю «Либідь». Товариство провадило гуртожиток для робітниць Києва і дешеvu їдальню. Жінки зорганізували бюро праці, бюро дарової поради юридичного характеру та школу грамотності.

Кошти покривались із заробітків, які приносила кравецька робітня. Робітня розрослася та працювала так вдало, що поліція не давала дозволу на лотерею, мовляв, товариству додаткові заробітки зайві. З тих заробітків жінки розгорнули ширшу діяльність: почали провадити курси шиття, крою та бухгалтерії. Це знову ж приносило заробіток, і товариство побільшило школу грамотності та розвинуло культурну діяльність. Влаштовано концерти, доповіді та товариські зустрічі, у яких брали участь чоловіки. Поволі витворювалось нормальне життя в Києві для всіх верств.

Та тут знову поліція почала турбуватись — ану ж це все лиш маска для українофілів? Те, що товариство належало до загального товариства оборони жінок з осідками в Петербурзі та в Лондоні, не полегшувало справи. Поліція переглядала уважно і працю, і всі рахунки товариства. Та й конкретних доказів, що товариство планує якийсь українофільський переворот, поліція не могла знайти. У цьому товаристві жінки працювали ефективно, але тихо.

Праця Товариства оборони жінок в Києві може легко послужити доказом, коли треба ще одного, про добру волю українців співпрацювати із тими, які хотіли перетворити Російську імперію у модерну державу. Значно більше жінок працювало у цьому товаристві, ніж у Жіночій громаді, і цих жінок задовольнили б звичайні ліберальні реформи. Національні проблеми вони розв'язували самі, не так, однак, як цього бажав російський уряд. Та уряд не йшов на ліберальні поступки.

У 1905 році серед іншої групи жінок українки виступили відкрито, домагаючись рівних статевих та національних прав. Спільна праця для перебудови імперії і створення демократичних установ не могла поминати національних прав. Були жінки серед українок, які поставили наголос на ті права на початку двадцятого століття, коли інші на ці питання не звертали уваги. Це сталося в рамках організації всеімперського з'єднання жінок.

Союз рівноправності жінок з'єднував політично свідомих лібераль-

них жінок імперії. Ця організація виринула на світло денне в перші дні так званої політичної весни, що була предтечею революції 1905 року. Про союз пишуть мало, навіть історики Росії, бо увесь ліберальний рух в Росії був скабким і ще досі не належно вивчений. Зasadничо російський лібералізм розбився на національні рухи неросійських народів. Російські ліберали намагались обминути Сціллу реакції та Харібду революції. Вони боролись за легальне і мирне перетворення імперії в модерну державу з обмеженими правами царя та правдивим парламентом, в якому були б заступлені всі громадяни імперії. Великою мірою це і лишається планом російських лібералів до сьогоднішніх днів.

Ліберали, однак, за малими винятками, не могли зрозуміти прагнень неросійських народів до своїх прав, народної свободи та національної автономії. (В той час майже ніхто не говорив про національну незалежність). Вони вважали, що висунення тих домагань послаблює цілий прогресивний табір. З такими домаганнями, як шкільництво у рідній мові, самоврядування, уживання рідної мови в адміністрації держави тощо, треба було — говорили ліберали — почекати аж до того часу, коли впровадяться і закореняться демократичні засади в імперії.

Так само ставились ліберали до прав жінок. Вони вважали, що домагання неросійських народів і домагання жінок на визнання їхніх прав — це безвідповідальні витребеньки, які відтягують сили від наглої та найважнішої праці — перебудови імперії. До речі, російські ліберали були дуже здивовані й заскочені домаганнями неросійських народів і домаганнями жінок. Вони не бачили порушення прав саме цих груп, але доводили, що коли й є такі порушення, то вони будуть налаштані після встановлення демократичного ладу. Зрештою, як і ліберали багатьох інших великих держав, російські ліберали вважали права меншостей і права жінок не надто серйозним ділом.

Російські жінки, однак, не відчували такого наставлення до себе і, організуючи власні сили в перших днях так званої відлиги 1905 року, передбачали, що російські ліберали приймуть їх з відкритими обіймами як природних союзників цілого ліберального руху. Знову ж жінки були заскочені вимогами прав неросійських народів імперії і взагалі активізацією цих народів.

Але на відміну від чоловіків, які, до речі, бралися говорити від імені цілого ліберального руху, жінки на всеімперських з'їздах не раз визнавали права неросійських народів в імперії на автономію. Припускаю, що те визнання спричинилось до історичного забуття російського ліберального жіночого руху. Важче пояснити, чому українці не занотовували цієї національної діяльності українських жінок.

Союз рівноправності жінок розгорнув свою діяльність у столицях імперії. В Києві організацію намагались провадити чоловіки, які скликали установчі збори, де предсідник та секретар були чоловіками. Більше того, збори не поставили жодного суто жіночого питання, а обмежилися стандартними домаганнями того часу: припинення війни з Японією, обмеження прав поліції та війська в адміністрації, проведення політичної амністії, домагання прав на публічні зібрання та пресу.

Київським лібералам не прийшло на гадку запросити на збори хоч якісь організації жінок, навіть загально знане Товариство оборони жінок. Не диво, отже ж, що в Києві Союз рівноправності жінок не відіграв великої ролі. Зате в Харкові, Одесі і по різних менших містах України філіали цієї жіночої організації розгорнули ширшу діяльність.

Найбільш драматичною була участь українських жінок у всеімперських з'їздах, організованих Союзом рівноправності жінок.

В Російській імперії 1904-го і 1905-го років панувала загальна надія, часто навіть і ейфорія, що йде до кращого, що надходить час зміни, переінакшення у заскурузлій адміністрації держави, що сходить сонце свободи. Олександра Судовщик-Косачева, вдова по братові Лесі Українки, у своїх недрукованих споминах під заголовком «Хаос» згадувала атмосферу після одного засідання в Києві, коли проголошено ще одну зміну на шляху до конституції, так: «Наша інтелігенція піднесена, збуджена, побідна... Одні одним кидались в обійми, цілувались і поздоровляли один одного з конституцією». У Лесі Українці подібні спомини. Бігаючи з засідання на засідання, на яких вона часто протоколювала, підготовляючи статuti для новостворених товариств, Леся писала:

«Живеш наче в романі романтичної школи: кругом контрасти, анти тези, неможливості, трагедії, трагікомедії, хаос і серед нього якісь героїчні сцени та фігури, немов з античної драми. Ніхто не знає, що буде завтра, мало хто пам'ятає, що було вчора. Бувають моменти, коли трапиш почуття дійсності: то якось зовсім не відчуваєш, що живеш в революції (вдумайтесь в значення сих слів), то знов день і ніч в голові тріщать сухі перебої сальв «усмирителів» і здається, неначе весь світ поділився на взаємножерні партії». (Ольга Косач-Кривинюк, Леся Українка: Хронологія Життя і Творчості, Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук в США, 1970, ст. 761).

У цей період народження нової демократичної держави, коли розподіл сил не був зрозумілий, жінки Російської імперії вирішили, що і їм треба зорганізуватись та виступити спільно в обороні демократичних змін. Перший з'їзд Союзу рівноправності жінок відбувся від 6 до 9 травня 1905 року, кілька тижнів перед земським з'їздом, де витворились дві політичні ліберальні партії Росії. Триста делегаток вважали, що вони мають не тільки право, але і обов'язок застановитись над політичними проблемами краю та висловити свій погляд на справи. Жінки вважали себе лібералами і повністю сподівалися на підтримку політичних ліберальних кіл імперії. Вони були переконані, що одержать право голосу.

Жінки цієї групи, назагал, були прогресивні. Вони домагались землі для селян, змін в уряді та адміністрації держави і повної рівноправності. Особливо жінки з Москви та Петрограда вважали, що вони висловлюють всі домагання передового суспільства імперії. Тому вони були здивовані, коли на самому початку цього з'їзду українки, єврейки, польки, білоруски та литовки піднесли питання національних прав та коли відразу на першому з'їзді виринуло не тільки питання, а домагання

національних прав неросійських народів та федеративного устрою цілої організації.

У той час жінки не виступали публічно на зібраннях, не забирали голосу і не мали досвіду в проведенні зборів. Легальні політичні партії щойно творилися в Російській імперії і ще не висловили своїх поглядів на права неросійських народів. Та жінки вчилися швидко і намагалися спростувати думку, що від жінок середнього прошарку навряд чи можна сподіватись активної підтримки реформ. З'їзд Союзу рівноправності жінок почав дискусію над правами національних меншин в державі та остаточно погодився на повну автономію. Тут жінки випередили російських лібералів, які були проти окремих національних прав для неросійських народів.

Дискусія над цим питанням була гаряча. У протоколі з'їзду зазначено:

«Провінційні делегатки від єврейок, польок і білорусок поставили як невідкличну передумову свого вступу в члени союзу те, щоб союз визнав право на (національну) автономію і їх право на культурне та національне самовизначення». (Протоколи з'їзду, ЦГІА, Москва, фонд 516, ед. хр. 5, ст. 28).

Литовки і українки також поставили вимогу, що

«визволення жінки нерозривно зв'язане з досягненням автономії цілого рідного краю і визволенням його від гніту русифікації». (Там же, ед. хр. 12).

Слід заважити, що термін «рідний край» вживався не для окреслення всієї імперії, а тільки території народу, себто України, Польщі чи Білорусії.

Рішенням з'їзду пишались росіянки. Марія Чехова, перша голова союзу, з гордістю писала про рішення з'їзду в справі неросійських народів:

«Це питання заледве виникло в російській суспільності, а наше товариство було одне з перших, що розв'язало його позитивно». (Переписка Чехової, там же, ед. хр. 5, ст. 71).

Національні права та автономна структура організації стали пунктами гарячих дискусій на всіх пізніших з'їздах. Відразу виникла внутрішня російська опозиція, мовляв, російські жінки не мають належного патріотичного виховання і домагання автономії неросійських жінок загрожують денационалізації російських колоністів. (Стаття А. Балицької, «Женский вестник», квітень, 1906, ст. 106—108). В додатку, на всіх пізніших з'їздах противниці національних прав підкреслювали, що натиск на національну автономію розбиває і так слабкі сили лібералів та сприяє знову реакційній царській політиці.

Але жінки наполягали на автономії. Більше того, на третьому з'їзді союзу делегатка Зеленська з Києва наполягала, щоб окремі відділи організації не тільки мали повну автономію, але й мали право ділитись на менші відділи — відділи за мовним принципом. Після кількадечної дискусії цю пропозицію схвалено.

Для українців найбільш промовистою заявою був додаток, який став

частиною статуту союзу в Полтаві. Цитую за текстом, поданим у першому числі літературно-наукового місячника «Нова громада» за 1906 рік:

«На долю українських жінок, oprіч загальних гірких та болючих сторін жіночого питання, мають значний вплив і ті тяжкі обставини, що виходять із пригнічування українського народу. Українська жінка, будши частиною великоміліонового народу, позбавленого політичних прав, ряд поколінь якого змушено було користися централістичному державному ладові, — не могла не відчувати на собі всіх наслідків духовного зневолення народу. Мову — цей єдиний спосіб вислову думок — з того часу, як Україна після Переяславської умови втратила політичну самостійність, — розвивали тільки поодинокі робітники, і їхні твори часто не могли побачити світу в рідній країні або з'являлися через довгі роки після того, як їх закінчено. Народню школу, що колись так високо стояла на Україні, помалу доведено до того, що вона збулася всіх своїх національно-громадських прикмет. Денационалізація українського жіноцтва, що перейшло через російську школу, була неминучим наслідком політичної системи, яка мала на меті роз'єднати культурну частину громадянства з народним життям. Таке становище дуже пошкодило національно-громадському вихованню молодшого покоління. Обстати за це діло українські жінки вважають своєю найпершою повинністю».

Це написано 1905 року як частина статуту відділу Союзу рівноправності жінок у Полтаві; автори документу — Олена Пчілка та Анна Дмитрієва.

Олена Пчілка уособлювала самостійних жінок сільськогосподарських країн. Вона розпоряджалася власним майном та часом і мала поміч вдома. Не була вона обмежена потребами державної служби і тому висловлювала принципово свої політичні погляди, бо не боялася, що втратить працю. Вона розгорнула широку літературну та громадську діяльність. Критичні погляди її брата Михайла Драгоманова на галичан, особливо на галицьких жінок, та згіршливий погляд на фемінізм деякою мірою перешкодив Олені Пчілці повністю розвинути своє зацікавлення жіночими справами. Але Олена Пчілка на зламі століття вже повністю розуміла потребу організувати жінок. Водночас вона звертала увагу росіянок на потреби інших народів імперії. Дмитрієва була правою рукою Олени Пчілки. Не маючи запальної вдачі Олени Пчілки та її звички говорити правду в вічі, вона почасти навіть краще, ніж Олена Пчілка, надавалась до співпраці з різними жінками.

Ознаки співпраці між жінками різних національностей знаходимо на кожному кроці у діяльності Союзу рівноправності жінок. Литовки та українки вживають ті самі фрази, висуваючи ті самі домагання автономії та національних прав. Представниці місцевих відділів союзу з Києва, Полтави, Одеси, Харкова та менших міст говорять про ярмо русифікації. Вони всі твердять про потребу «визволення нашої батьківщини». Росіянки кажуть: «Ми рабині, тому що ми дочки безправної країни, і ми

рабині, бо ми жінки у тій країні». Неросіянки потроюють хрест, долаючи ще національний гніт до політичного та статевого рабства.

Українська історіографія замовчує всю цю активність українських жінок. Сама Пчілка, яка звикла говорити до загального читача, почала писати про всю діяльність українських жінок в Союзі рівноправності як про одноразовий виступ: жінки написали маніфест. А насправді всього було багато більше. Та Пчілка не одинока, що не бачила своєї власної праці. Сама організація Союзу рівноправності жінок не стала популярною в Росії. У змаганнях за політичні права рівноправність жінок пішла на другий план перед намаганням здобути загальні права. Деякі жінки імперії підносили свої домагання де лиш могли, подекуди навіть грозючи, що впровадять «домашній страйк». Та цього не сталось. Більшість жінок залишилась осторонь від будь-якої громадської праці, а більшість чоловіків не бачили потреби окремого запевнення рівноправності жінок, якщо повні політичні права будуть встановлені в країні.

Найбільшою поразкою Союзу рівноправності жінок була опозиція ліберальних партій до діяльності жінок. Члени союзу були переконані, що ліберальні партії — це їхні природні союзники. Жінки пишалися тим, як вони швидко вивчили парламентарні правила переведення зборів та провадження праці. Вони вважали, що ліберальні партії приймуть їх з відкритими обіймами і схвалять те, що жінки так швидко зрозуміли потребу визнати права національних меншин. Та цього не сталось. Навпаки, чоловіки ліберальних партій вважали, що намагання жінок творити свої організації та виробляти програми для жінок — це безглуздя, яке відтягає увагу громади від важливої боротьби за політичні права. Однаково вони ставились й до домагань прав національних меншин, вважаючи, що політичні права самі собою забезпечать права народів. Коли мова йде про основні права громадян, різнити росіян і неросіян зайве, тож опозиційні партії вимагали голосу для всіх чоловіків. І сталось те саме, що в Сполучених Штатах півстоліття раніше. Право голосу одержали чоловіки, а жінки, навіть з освітою та майном, не мали його. Щоправда, право голосу чоловіків мало обмеження, але ці обмеження не були зумовлені тим, як в даній суспільності трактують жінок: обмеження впровадив царський уряд, намагаючись запевнити консервативну більшість голосів. Так російські ліберали увійшли в союз з татарами, незважаючи на те, що татари виступили відкрито проти прав для жінок. Партія конституційних демократів, або кадетів, раз вона створилась, прийняла програму прав чоловіків, побоюючись, що включення прав жінок здаватиметься занадто радикальним. Активні росіянки були обурені. Княжна Шахматова писала, що конституційні демократи згодні дати право голосу «усім самоєдам, усім чукчам, всім тунгусам та якутам, але не жінкам». (ЦГИА, ф. 516, ед. хр. 1, ст. 50). Російські жінки заходились організовувати феміністичну партію, та безрезультатно: охочих стати членами було мало. Жінки, активні в політиці, працювали самовіддано, роблячи все, що їм казали провідники політичних партій. Як правило, це були повсякденні справи, які вимагали багато часу, а не приносили великої почесі.

Політична відлига та революційний реформізм у Російській імперії не потривав довго. Реакція почалася вже 1907 року. Російські жіночі товариства хоч якось клигали, а всі українські жорстоко переслідувались. Деякі представники російської інтелігенції, відкривши патріотизм, відкрили Білого Царя, доброго батька, для якого фемінізм розцінювався як небезпечна західна іграшка. А українців так тиснули з усіх боків, що годі було завважити статево дискримінацію жінок.

Серед української інтелігенції не було дискусій на тему жіночого питання, яке, до речі, не зацікавило українців. Хоч як це боляче, але таки слід сказати, що серед української інтелігенції критика тих жінок у власній громаді, які провадили власну політику і висловлювали самостійну думку, була однаково поширена, як серед будь-якої іншої національної групи. Олени Пчілки не оминула ця критика.

Серед російської інтелігенції та російських жінок Пчілка вважалась українським націоналістом. Після поразки революції 1905 року і після поразки жінок Пчілка виступила із закликком, щоб українські жінки творили свої власні організації. Хоч російські феміністки визнавали право національних меншин на власну автономію, брак визнання феміністок і те, що російські партії не визнавали прав меншин, переконало Пчілку в потребі власної організації. Вона вважала, що, лиш коли українці витворять свою власну організацію та матимуть зорганізовану силу, вони зможуть запевнити користування здобутими правами. Пчілка намагалась організувати українську громаду і для тієї цілі навіть видавала свій останній журнал «Рідний край». В ньому вона подавала інформації про українське зорганізоване життя в імперії і поза нею. Та облаштувати його так, як вона хотіла, їй не вдалося. Серед молоді Пчілка не втішалась великою популярністю. Молоді її вважали обмеженою націоналісткою і покладали всі свої надії на зміни в імперії. Пчілка покладала надії на власні сили і на співпрацю з Галичиною.

Пчілка належала до тих українців, для яких річка Збруч, себто кордон між Російською і Австрійською імперіями до 1914 року, не існувала. Зв'язки між двома гілками українського народу налаштувались поволі. Вони переплетені дискусіями та суперечками щодо мови, щодо політики, щодо того чи іншого вислову. Хоч галицька говірка й галицькі манери дратували багатьох українців зі степів, були такі, які вважали Галичину своєрідним взірцем прав, які українці можуть осягти, якщо мають трохи свободи. Наприклад, Олександр Кониський, східноукраїнський письменник, писав до Омеляна Огоновського, галицького історика літератури, ще 1884 року:

«Розмовляючи з вами хоч на папері, спочиваєш думками і серцем, бо знаєш, що там, за Збручем, горить наше світло, і віриш, що того святого променю не настужать нічні тверді і того огню не займе нічна каламутна вода, що льє тверда цівка перевертнів...». (28.11.1884. Колекція НТШ ЦДА Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 2385, ст. 15).

Для деяких консервативних галичан, одначе, Росія творила ту обітовану землю, де можна було величати царя та вживати твердий знак у письмі. Жінки участі у мовних та політичних дискусіях не брали. Тим

Більш галицькі емігранти в Російській імперії не мали великого впливу, а на українську громаду й поготів. Не знаємо нічого про тих жінок, які переїхали з Галичини до Росії. Натомість знаємо багато про співпрацю жінок, які будували мости понад Збручем. Пчілка відіграла важливу роль в цьому будівництві.

В листі до галичанина Огоновського 29 березня 1889 року Пчілка пише:

«Скажу Вам найперше, що дармо таким сумним оком споглядаєте на той стан, у якому знаходиться руска мова у вас, інтелігентних русинів. Можу Вас переконати, що у вас справа стоїть навіть далеко ліпше, ніж у нас. Я не знаю, хто там у вас, з якої дрібнішої народности походять, ... тільки знаю те, що коли которий з вас попадає в наше товариство..., то нам усім так ніяково, попросту сказавши, так соромно стає: бо не потрапляємо так вільно орудувати руско-українською мовою, як ваш брат, видно, що у вас у тому обході у великім разі ця мова красивіша, ніж у нас. Далєбі помічала, що инший із нас помовчує, власне, через те, що нишком обдумує, як би його перевести з російського на руску мову своєю думку, та взагалі, як би не сказати чого дуже не зграбного... А ваш тим часом говорить собі та говорить, — єсть що слухати з утіхою!» (там же, ст. 63—64).

Що ж такого говорили українці в Галичині? Багато чого з того, що приходило з Наддніпрянської України. Подорожі до Галичини в останніх десятиліттях минулого століття значно поживали. Цензура в Російській імперії заохотила українських авторів друкуватись у галицьких журналах та виданнях. Пчілка дбала про те, щоб і жінки друкували свої твори. Пересилала не лише свої праці і вірші юної Лесі, але і Лесиних подружок, і тих росіянок, які писали українською мовою. Знову цитую з переписки Пчілки з Огоновським: «Власне, буду Вас просити, щоб прийняли сі вірші до «Зорі» і щоб умістити їх у найближчому числі — для того, щоб авторка могла побачити свої вірші (друком)» (там же, ст. 63). Сама Пчілка слідом за Драгомановим подорожувала до Галичини. За нею їздили інші жінки.

Жінки в Україні намагались творити жіночі громадські організації від сімдесятих років минулого століття у важливіших містах України. Та як і в головних містах Російської імперії ці організації не мали виразно окресленого національного обличчя. Піднесення національної свідомості не було головною метою жінок. Вони просто намагались створити собі приемне середовище, де могли б зайнятись якоюсь працею для своєї громади. Громада також не мала свого чіткого обличчя. Однак, коли на кожному кроці жінки натрапляли на закиди «українофільства», — закид, який можна вважати відповідником сучасного закиду в націоналізмі на будь-який прояв діяльності української громади, — жінки собі почали застановляти над тим, до якої громади вони справді належать. Консервативні організації, такі, як Товариство допомоги слов'янам, не визнавали існування неросійських слов'ян у Російській імперії. У київському відділенні цієї організації знаходимо жінок найбільш консервативного типу. Тяжко оскаржити цю організа-

цію у надмірних проявах діяльності. Час від часу це товариство одержувало грошову допомогу від уряду, щоб переслати ліки або одяг визволеням з турецького ярма слов'янам. Жодної діяльності, спрямованої на допомогу слов'янам у Києві чи навіть у Австрійській імперії, товариство не розвинуло. Ніхто справді не цікавився тим і в інших консервативних організаціях. Комітети дам збиралися в салонах, нікому не стояли на перешкоді, та й нікому не допомагали.

У деяких містах України, як-от у невеликому Катеринославі чи у значно менших Лубнах, натрапляємо на приклади активної співпраці між українками та єврейками. Значну кількість тих випадків знаходимо серед революційних організацій. Жінки допомагають у перехованні людей та у поширюванні революційної літератури. Частина революційної літератури, що розходилась по Україні, була друкована в Галичині, й охранка мала труднощі знайти перекладачів — як ці поліцейські казали — «галиційською наречією».

Серед соціал-революціонерів жінка вважалась товаришем по боротьбі, й жінки та чоловіки зрікались особистого життя та жертвували собою для остаточної перемоги над російським царем і цілим урядом. Сторінки цього жертвовного, кривавого та трагічного поступу української історії надто відомі, щоб повторяти їх тут.

Соціал-демократи визнали, що становище жінки під сучасну пору капіталізму — підрядне і що соціалізм повинен активно змагати дозрівання жінки. Вони навіть радо прийняли ідею Клари Цеткін у 1908 році визнати 8 березня як день жінки. Про це також не треба багато говорити, це знані речі. Соціал-демократи, однак, вважали, що проблема другорядного становища жінки в суспільстві лежить у системі економіки і державної політики. Треба змінити тільки одну й другу, і жінка стане не лиш вільна, а й рівна з чоловіком. Соціал-демократи говорили від імені жінок так само, як вони говорили від імені робітників і від імені неросійських народів, не питавшись їхньої згоди. Деякі жінки, як і деякі робітники, повірили, як, до речі, вірили й соціал-демократи, що вони говорять від імені цілого людства на підставах непотрібної науки.

Творці ідеології дев'ятнадцятого століття вважали, що вони прорубають кордони поодиноких народів, подолають пересуди націй та створять умови всесвітнього братання. Так думали соціалісти, які боролися проти класового та економічного визиску. Тим керувались ліберали, які боролися проти політичного гніту. Така ж була і мотивація феміністок, які 1887 року створили Міжнародну організацію жінок.

Для народів, котрим національні права були природними, яким ніхто не стояв на перешкоді вживати рідну мову, ходити у свою церкву, писати свою власну історію, друкувати свою літературу, навіть одягати свій власний традиційний одяг, — для таких народів національні права не вважались чимось суттєвим. Навпаки, англійці, французи, росіяни, навіть американці англосаксонського походження вважали, що змагання за народні права не гідні величчя прав людини. Часто представники великих держав не можуть збагнути, чому менші народи відтягують

увагу від вселюдських ідей, щоб займатись своїм, мовляв, вузьким націоналізмом. Українці-комуністи були зацікавлені винятково комунізмом, аж поки не зіткнулися з великодержавним розумінням комунізму та націоналізму. Тоді-то для їхніх критиків вони стали націоналістами. Для деяких комуністів націоналісти не вважаються комуністами і не входять в історію загального соціалізму. Це саме сталося з феміністками. Англійки не могли зрозуміти, чому угорки не вважають себе австрійками і в чому, власне, різниця між німками та австрійками, коли мова у них така сама.

Активісток недержавних народів дослідники часто звикли вважати винятково національними активістками, не розглядаючи в деталях їхніх поглядів. Доля Олени Пчілки — приклад, як звужено дивляться на діяльність поодиноких осіб. Якщо Олена Пчілка була б англійкою чи росіянькою, вона б вважалась сьогодні речником жіночих прав. Та вона виступала в обороні нації й жінок, і сьогодні вважаємо її літературною постаттю без особливого світоглядного обличчя.

Послухаймо, однак, слів самої Пчілки, писаних 1908 року, коли міжнародний жіночий рух вже таки добре вкорінився і коли в Росії організувалось жіноцтво. Цитую з її автобіографічного оповідання (Харків: Рух):

«З різних країв великої держави збереться жіноцтво радитись про поважні потреби жіночого життя. Будуть міркувати, як і чим у всіх пекучих питаннях крайового життя може допомогти жіноцтво, що за останній час так і рветься до громадського життя і громадської праці. Думаю, що на тім з'їзді виникне й національне питання про незадоволення потреби вільного розвитку різних народів, що складають нашу державу. Коли ми пригадаємо історію національного розвитку різних народів, ми побачимо, що жіноцтво в цьому рухові має велике значіння. Хто перший розвиває, виховує духовні сили, усі почуття дитини? Хто перший ворухить у дитини почуття й прихильність до рідного слова, як не мати? Вона ще над колыскою перша бачить, як починає розгорятись Божя іскра в дитини, вона перша направляє її по шляху духовного розвитку».

Та Пчілка завважує різницю між жінками в Україні й жінками інших країв. Вона далі пише:

«Це все, звичайно, можна сказати і про наше українське жіноцтво. Поки що не судила йому доля мати свою національну школу і відповідну освіту, таку, щоб могла дати справедливе розуміння потреб свого народу. Скрізь по жіночих наших школах панує офіціальна освіта, що не дає щирих правдивих відомостей про життя українського народу.

Не вчаться наші доньки в школах ані своєї мови рідної, ні літератури, не вчаться правдивої історії свого народу. От через що нелегко виховуватись свідомим українським жінкам. Коли підіймається питання взагалі про поступовий рух, про громадську працю жінок — наше українське жіноцтво мусить зібрати всі свої сили, щоб заявити про всі свої громадські потреби й про потреби свого краю, народу, і намітити ті

шляхи, якими треба йти надалі у поступовому рухові українського життя».

І ще пише Олена Пчілка того ж 1908 року:

«Але, перше ніж їхати українським жінкам на загальний всеросійський з'їзд, треба облічитись в своїх силах, обміркувати всі потреби свого краю, свого народу і тоді вже там, у Петербургу, виявити усі ці потреби і поміркувати, як, ідучи поруч з жіноцтвом інших народів, (так же) здобувати краще життя для всіх і для України. Там же, на з'їзді жінок усіх народів держави, наші українські жінки повинні рішучо заявити про всі ті пекучі потреби великого краю, численного народу».

Перерахувавши угруповання жінок в Україні, Пчілка вирішує, що українські жінки недостатньо зорганізовані. Вона закликає:

«На нашу думку, краще всього окремим українським діячам взяти на себе працю і скликати українську жіночу спілку, скликавши хоч би перед Великодними Святами особну нараду у більших городах України, для обміркування всієї справи. Про такі з'їзди могли б поклопотатись і наші просвіти. Ми сподіваємось, що в Україні є чимало свідомого жіноцтва, що відгукнеться щиро на такий заклик».

Так писала Олена Пчілка на початку століття. Жіноцтво не відгукнулось. Та воно вже було зорганізоване по той бік Збруча, де переслідування за українство не було таким сильним, як в Російській імперії.

Українки в Австрійській імперії

Громадські організації жінок розвинулись на західних землях України в дев'ятнадцятому столітті з двох причин: по-перше, австрійський уряд, який в той час володів цими землями, не ставав на перешкоді творенню громадських організацій серед українців і, по-друге, громадські організації українців вилонились із середовища греко-католицької (або уніатської) церкви. Великою мірою українська греко-католицька церква використала можливості, які існували в австрійській монархії для розвитку українських громадських організацій. Досвід, здобутий у тих організаціях, священники перенесли до світських угруповань.

В першу чергу мусимо розглянути середовище греко-католицької церкви в Галичині минулого століття. Нам треба глянути на ту церкву не як на своєрідну форму католицького християнства, чим вона, безперечно, була, але як на громадську установу, якою кожна зорганізована церква на землі мусить стати. Українська католицька церква в Галичині минулого століття мала майже без винятку жонатих священників. Сама церква, яка постала в сімнадцятому столітті, не мала підтримки держави, хоч була визнана австрійською монархією. Її священники одержували мінімальну державну фінансову допомогу і часто опинялися в такому самому скрутному становищі, як селяни. На відміну від селян, однак, священники були грамотні і якщо самі не жили вигідним життям, то знали, почасти й бачили на власні очі, як таке життя виглядає. Коли наприкінці вісімнадцятого століття австрійська монархія стала володіти Галичиною, греко-католицькі священники були значно бідніші за римсько-католицьких і мали обмежені можливості науки та суспільного росту. Дрібніша шляхта на Західній Україні, з якої в нормальних умовах могла б розвинути бюрократія, була спольщена. Цісар Йосиф II намагався змодернізувати свою державу, перебудувати її на країну, в якій процвітала б індустрія та хліборобство і яка б постачала здорових рекрутів до війська. Галицьке село було економічно нужденне, смертність серед дітей була висока, народ був темний, польська шляхта не була зацікавлена в розвитку українського населення. Сконфіскувавши церковні маєтки, Йосиф II намагався якнайшвидше перетворити свя-

щеників у самовизначальну суспільну верству. Він також гадав, що зможе з них зробити вчителів, лікарів та бюрократів Австрії. Тому він допоміг у творенні шкіл для священників і в створенні перших громадських організацій.

Але замість стати державними службовцями, українські священники вступили в ролі громадських провідників. Це сталося тому, що священники, проповідуючи Євангеліє, мусили звернути увагу на християнські заповіді. Одержавши освіту, живучи серед народу і намагаючись прохарчувати власну сім'ю, не всі священники могли обмежитись проповіддю християнства. Деякі з них активно помагали іншим.

Почалось — хоч як це не звучить нам іронічно сьогодні — з економіки. Лише деякі священники жили в достатках, більшість бідувала. У віці сорока років священник вважався старим, не надто здатним до дальшої праці. Дружини й діти священників потребували фінансової допомоги, коли священник помирав. Діти священників потребували ходити до шкіл, вони дбали про кращий рівень життя, а священство не давало повного матеріального забезпечення. Ні австрійський уряд, ні тим більше польська шляхта не хотіли забезпечити життя українських священників.

На початку дев'ятнадцятого століття почали творитися серед українських католицьких священників страхові товариства. Це були так звані інститути вдів та сиріт. При фінансовій допомозі уряду духовенство оподатковувало себе, щоб забезпечити долю вдів та сиріт по священниках. Інститути розвинулись повністю після революцій 1848 року. Вони мали свої осідки в єпархіальних містах — тобто у Львові й Перемишлі, а згодом у Станіславі, сьогоднішньому Івано-Франківську. Діяли вони за статутними правилами громадських організацій Австрійської імперії. Членами інститутів були всі священники, які заплатили вкладку, і всі члени вибирали з-поміж себе керівництво організації, що розпоряджалося грішми та намагалось збільшити капітал. Прибутки вживали на стипендії, які, до речі, почали також виплачувати не тільки хлопцям, але й дівчатам.

Інститути, забезпечивши заробітки священника, допомогли позбутися економічної залежності духовенства від польських поміщиків та великою мірою забезпечили рівень життя та освіти священницьких родин. Більше того, духовенство побачило наявно, що громадські самопомогові організації мають економічну, а водночас і політичну силу. В кінці сімнадцятого століття інститути стали прототипами громадських організацій на західних землях України. Призвичаївшись до громадського життя, навчившись засад громадської праці, духовенство розгорнуло ширшу громадську діяльність, яка вийшла поза рамки самопомогої й церковної праці.

Дискусія про матеріальне становище духовенства стала однією з причин заснування шкіл для дівчат і для заснування жіночих організацій. Ціла сітка суспільно-економічних товариств у Галичині в дев'ятнадцятому столітті виросла із тих перших організацій католицьких священників. Праця самопомогових організацій українського като-

лицького духовенства також показала наявно нужду цілого краю. Інститути провадили боротьбу проти алкоголізму, намагалися творити сільські школи, бібліотеки, почали думати про лікарську опіку, і навіть мова зайшла про потребу опіки над малими дітьми.

Ця праця вимагала періодичних з'їздів духовенства, щоб обговорити всі поточні справи, розглянути працю керівництва та вибрати нову управу організації. Хоч жінки не були формальними членами інститутів, проте ці організації цікавили жінок. Їх доля залежала від прибутків та ефективної праці інститутів. Жінки приїжджали на з'їзди інститутів, хоч не мали права голосу. Та дискусії, проваджені на нарадах з'їздів, тривали далі по домах. Добрим тоном вважалося, щоб господиня підтримувала розмову гостей, і так жінки втягнулися до обговорення справ інститутів та життя села.

Рівень життя священника великою мірою залежав від економічного розвитку села та від добробуту селян. Навіть матеріалістично та егоїстично наставлений священник хотів, щоб його село мало не тільки добре влаштовану церкву та приходство, але й могло похвалитись громадськими організаціями. Зустрічаючись з іншими священниками, кожен парох хотів розповідати про те, як його село розвивається під його проводом.

Церква, приходство і сільське господарювання не було, одначе, працею чоловічих рук. Парафія і сільське господарство не проіснували б без господині, чи, як казали на західних землях, газдині, і жінкам не треба було нагадувати про себе. Крім того, в Західній Україні церква — особливо сам будинок церкви — була наявним доказом окремішності українського народу. Греко-католицькі церкви відрізнялись від римсько-католицьких костелів своєю архітектурою та внутрішнім устаткуванням. Жінки священників дбали про вигляд церкви та її окрасу. Під керівництвом жінок священників селянки виготовляли народні вишивки до церкви: ризи, рушники, скатертини й хоругви. Ці вишивки стали ототожнювати з українським обрядом, і вони зайняли місце вишуканих гаптованих шовків, які вживалися в попередніх століттях.

Взаємини між священником і людьми внесли народні звичаї в релігійні відправи. Те, що в українському обряді різні відправи пов'язані з сільським господарством, посилює зв'язок церкви з народом. Цей зв'язок проявлявся і в громадському житті, і в тому, що активісти українського народного руху часто походили із священницьких родин. На західних, як і на східних землях України життя жінок священницьких родин було тісно переплетене з життям села.

В намаганні поліпшити життя селян духовенство звернуло увагу на шкоду, заподіяну алкоголізмом. Церковні братства тверезості, як багато інших церковних організацій, засновано для чоловіків ще в 1830-х роках. Швидко стало зрозуміло, що без приєднання жінок до боротьби проти пияцтва успіх по селах не буде великий. Антиалкогольний рух переріс церковні братства і став одним із найважливіших громадських рухів на західних землях. Він виніс на світло денне всю убогість, неучтво і розпач українських селян, підкреслюючи потребу освіти села.

В 1868 році отець Степан Качала, ветеран праці в інститутах, створив нову громадську організацію — просвіту. Її сила не лежала в центральній організації у Львові, а у просвітах по селах. Це були громадські організації самопомоги в галузі освіти, культури та вироблення світогляду. Поставали вони по селах, звичайно, з ініціативи священника та за участю жінок і молоді. Починали просвіти свою діяльність дуже скромно: читанням книжок і часописів уголос для неписьменних селян, провадженням дискусій та влаштуванням самодіяльних театральних вистав. Просвіти скоро розвинулись по всій Галичині. Вони розвинули громадську свідомість серед населення так само, як інститути розвинули громадську свідомість духовенства. Просвіта освідомлювала громаду, що лише шляхом освіти і самопомоги українське населення стане самовистачальне і заживе кращим життям.

Просвіти не могли одержати державної допомоги навіть на школи, бо місцева влада була в польських руках. Треба було, отже, мобілізувати село до політичної дії, щоб вибрати своїх послів до Відня, які подбали б про грошову допомогу для села. Для цього треба було змінити методи голосування. Просвіти показали, що можна починати з малого, власними силами у власному селі, щоб спільно з низів будувати народну силу. Жінки не брали дуже активної участі в роботі просвіт, хоч знаходимо тут і там згадку про окрему працю поодиноких жінок. Іванна Сембратович-Остеман, родичка одного з митрополитів та кардинала української католицької церкви, записана як перша жінка — член просвіти 1871 року.

В роки, коли творилась просвіта, появилася праця Гарріет Тейлор та Джона Стюарта Мілля «Про підвладність жінок». Тоді також впроваджено в Австрії закон, що всі дівчата в імперії мусять ходити до школи принаймні три роки. Навчання німецької мови в середніх школах наблизило українців до тогочасного європейського мислення та збудило зацікавлення політичними справами. Австрія вважалась модерною європейською державою. Але в Австрії з усіх країн Європи, окрім Росії, була найвища неписьменність, смертність немовлят та злидні.

Деяким жінкам шлях був ясний. Просвіта показала, що з малих початків можна створити велику організацію. Рівня життя селян не можна підвищити без освіти селян. А без участі жінок у просвітянському русі сили народу обмежаться до половини. Тому що більшість жінок соромилася вступати в організації, де перед вели чоловіки, виникла потреба створення окремих жіночих організацій для громадської праці. Тим ділом зайнялась Наталя Озаркевич-Кобринська.

Наталя Озаркевич-Кобринська, яка жила в другій половині дев'ятого століття, перша серед українців побачила, що потенціал жінки, як потенціал чоловіка, може повністю розвинутися тільки в громаді. Кобринську вражало те, що половина населення — жінки — стоять осторонь громадського руху. Політичні партії, які саме в той час почали творитись серед загалу населення, яке до того часу не брало участі в політичному житті країни, в більшості склалися з чоловіків. Жінки не радо вступали до громадських організацій, і сама думка, що

жінка може відіграти будь-яку громадську роль поза домом, виглядала багатом дивовижною. Незважаючи на труднощі, Кобринська вирішила творити жіночі організації, щоб призвичаїти жінок до громадської праці та подвоїти потенціал громади.

Кобринська була донькою греко-католицького священника Івана Озаркевича, який на додачу до душпастирської праці в гуцульських горах був також послом до австрійського парламенту. Сім'я матері, Окуневські, також була священницького роду. Рідня Кобринських та Озаркевичів брала активну участь у політичному, громадському, релігійному та культурному житті українців в австрійській монархії. Кобринська, найстарша донька в родині хлопців, навчалася вдома з братами. Хоч вступ дівчат до середньої і вищих шкіл був заборонений, Кобринська з допомогою батька та братів ознайомилась із літературою університетських програм Європи і радо брала участь в обговоренні суспільних та філософських питань.

Пишучи про свою молодість, яка проходила в мальовничих околицях Карпат, — природа, до речі, не мала великого впливу на неї — Кобринська згадує, що без труднощів знаходила у своїй чи в хатах інших священників книжки, які її цікавили, — праці Генрі Бакла, який формулював правила історії, базовані на силах природи; Томаса Гакслі, біолога та агностика; Чарлза Дарвіна, який в той час ще шокував Європу теорією еволюції; та праці російських критиків Миколи Чернишевського та Віссаріона Белінського. Дивно те, що всі ці праці були на ватиканському індексі заборонених книг. Українські священники в Галичині, однак, мабуть, вважали, що треба знати опонентів віри, і знайомились з їхніми працями. В кожному разі Кобринська легко одержувала потрібні їй книжки, обговорювала їх з батьком та друзями і стала однією із найбільш освічених людей тогочасної Галичини. Її чоловік, також священник, поділяв зацікавлення Кобринської. Його першим дарунком своїй нареченій були повні видання творів Миколи Гоголя та Івана Тургенева. Вже заміжньою Кобринська прочитала твори Лассаля, Маркса та Енгельса і стала переконаною соціалісткою. За допомогою чоловіка, який також поділяв її суспільні та політичні погляди, подружжя погодило соціалізм із католицизмом. Разом молоде подружжя хотіло перекласти працю Джона Стюарта Мілля «Про підвладність жінок», коли несподівано помер від сухот чоловік.

Кобринські свідомо не мали дітей, вважаючи, що Кобринська повинна цілковито віддатися праці над організацією жінок та над піднесенням їхньої громадської й політичної свідомості. Смерть чоловіка кинула Кобринську в чорну депресію, з якої її вирятував Іван Терлецький. Терлецький, провідник студентського товариства у Відні та один із основоположників радикального соціалістичного руху в Галичині, захопив Кобринську з'ясувати свої погляди на жіноче питання в літературних творах. Так постали «Пані Шуминська» та «За кусником хліба». В цих оповіданнях Кобринська показала незавидну роль жінок середньої верстви в Галичині. Читачеві було зрозуміло, що брак освіти та

можливості праці стоять на перешкоді розвитку та щастя жінок, а заразом і їхнього довкілля.

Виникло питання, — як змінити долю жінок на краще? Кобринська познайомилася з Іваном Франком, Михайлом Павликом та його сестрами — Анною і Парасковією. Вони вважали, що справа обмеження прав жінок лежить не в громаді, а в економічній та політичній системі. Треба тільки боротися за зміну економічної та політичної системи, а зміни в ролі жінок прийдуть автоматично. Кобринська не погоджувалась. Вважаючи себе такою ж прогресивною соціалісткою, як Франко, Павлик та його сестри, Кобринська все ж твердила, що жінки мусять боротися за власне визволення, бо ніхто для них його не зможе вибороти. Без участі жінок всякі зміни в суспільстві, доводила Кобринська, не будуть ані ефективними, ані довготривалими.

Спочатку Кобринська намагалася співпрацювати з соціалістами, вважаючи, що вони допоможуть їй зорганізувати жінок та повільно втягнути їх у громадську, а згодом і в політичну працю. Та чоловіки не могли зрозуміти потреб жінок. Вони наполягали на радикальному підході до суспільних проблем, на скасуванні подружжя та впровадженні вільної любови. Це лякало галичанок і відштовхувало їх від громадської праці взагалі. Кобринська переконувала своїх товаришів у доцільності лагідного підходу до справи організації жінок, але вони не бачили потреби творити окремі жіночі організації. Дискусії на ці теми провадилися майже двадцять років.

Тим часом Кобринська з допомогою інших жінок і частково при співпраці Франка таки зорганізувала першу світську організацію жінок на Україні.

Найстарша жіноча організація українок — це Общество руських дам, яке створилося із сестрицтва при Успенській церкві у Львові. Ми мало знаємо про сестрицтва на західних землях України. Успенська церква у Львові в 1870-х роках була осідком консервативних українців, які не хотіли себе називати українцями, підкреслюючи історичну назву «русини» та нав'язуючи час від часу нитку сентименту до історичної Русі та до православного російського царя. Це спонукало парафіян бути лояльними до австрійського цісаря і виступати проти всіх проявів модернізму та українства, які почали нуртувати у Святоюрському храмі. Сестрицтво при Успенській церкві складалось із міщанок, хоч ми звикли підкреслювати, що в минулому столітті міщанство Львова було польське та єврейське. При Успенській церкві воно було русько-українське. Жінки, згуртовані в сестрицтві, прикрашували церкву та ходили з кошиком, збираючи пожертви на богослужбах. В половині грудня 1878 року Дмитро Біленький, парафіянин Успенської церкви, запропонував, щоб за пожертвами на богослужбах ходили світські дами парохії, а не міщанки сестрицтва. Біленький сподівався, що світські дами зберуть більші датки, чим міщанки сестрицтва. Так і сталось: дамам подобалося збирати датки та казати, що вони допомагають церкві. Але це викликало незадоволення міщанок: це ж вони зневажливо звернулися до жінок вищих класів, називаючи їх дамами. Та тим і ця назва

подобалась. «Дами», за словами тогочасної статті Дмитра Біленького, «рішили не огірчувати своїх посестер-міщанок, а поскільки міщанки назвали своїх посестер з інтелігентської сфери дамами, так і виникла думка перетворити сестрицтво інтелігентських жінок на Общество руських дам». Згодом воно перетворилось на Товариство руських дам і, за словами Наталі Кобринської, «привабило сметанку українських вищих сфер у Львові».

Товариство руських дам провадило громадську діяльність, яка виходила поза межі Успенської церкви. Жінки влаштовували доповіді для ширшої громади, забави та товариські зустрічі. Вони заснували суспільну опіку над бідними та зібрали фонди на стипендії для дівчат. Товариство руських дам проіснувало у Львові аж до 1939 року, але воно в останньому десятиріччі минулого століття перетворилось на консервативну, а згодом і відкрито москвофільську організацію і тим втратило вплив на українську громаду.

Існування Товариства руських дам та популярність, якою воно втішалось у перші роки свого існування, переконало Кобринську, що галицьких жінок треба найперше організувати в загальні громадські товариства, де вони могли б зацікавитися політичними справами. У таких загальних громадських товариствах жінки зможуть, твердила Кобринська, поглибити розуміння політичних процесів, економічного розвитку та побачити причини суспільного визиску в класовому суспільстві. Розвиток такої свідомості відбуватиметься повільно, і жінок не годиться силоміць штовхати в політику. Насамперед треба через літературні твори викликати у них зацікавлення зовнішнім світом, політикою держави і можливостями економічного розвитку краю. Прогресивні переконання прийдуть згодом.

Кобринська не хотіла поляризувати жінок. На початку 1880-х років вона намагалась заохотити Товариство руських дам поглибити свою працю. Але це товариство підпадало впливам двох ворогуючих українських таборів у Львові — консервативного та прогресивного. Кобринська вважала, що жінок треба перше зорганізувати, а потім лише втягати в політичну діяльність. Тому вона не хотіла організувати жіночого товариства у Львові, щоб її не обвинувачували в намаганні розбити Товариство руських дам (була ж надія, що воно стане українським та демократичним). Також вона не хотіла, щоб жінки відразу попали у затяжну суперечку між консерватистами та прогресивними політиками та в сутичку між українцями та москвофілами. Вона хотіла, щоб жінки почали брати участь у громадському житті і таким чином творити сильнішу та вдвічі більшу українську громаду. Щоб демократичні сили серед українців скріпились, переконувала своїх друзів Кобринська, треба, щоб жінки організувались у жіночі товариства з поміркованими програмами, бо такі програми притягнуть найбільше число жінок.

Кобринська вирішила скликати збори жінок у Станіславі, де було пропорційно менше поляків, ніж у Львові, і не було такого політичного загострення серед українців, як у Львові, який, як столиця провінції, сприяв політичним дебатам та сутичкам. Жінки Станіслава від найстар-

ших до підлітків ентузіастично вітали збори жінок. 7 жовтня 1884 року відбулася перша нарада. На ній жінки Станіслава ухвалили не тільки скликати нараду жінок Галичини, але й створити Товариство руських жінок. Це і є початок Товариства українських жінок, з якого згодом постав Союз українок.

Товариство скликало у Станіславі перші загальні збори 8 грудня 1884 року. На збори прибуло близько ста жінок з усієї Галичини. Кобринська була головою зборів та мотором Товариства українських жінок. На нарадах брали участь тільки жінки, бо Кобринська побоювалась, що в присутності чоловіків жінки не говоритимуть.

На перших порах Кобринській допомагав Іван Франко, друкуючи статті та оголошення в «Ділі», найбільшому та найвпливовішому часописі в Галичині. Він надрукував звіт про збори і промову Кобринської. Франко також написав вірш, присвячений товариству. У ньому він змальовує, як геній-поет здіймає жінку з її п'єдесталу, а натомість наділяє її серцем та розумом. Твір став пророкою алегорією співпраці між жінками та прогресивними українськими чоловіками: чоловіки наділяють жінок рівними правами тоді, коли жінки вважають, що ці права належать їм без чоловічої інтервенції.

Кобринська сподівалася, що чоловіки будуть підтримувати автономний жіночий рух без зайвого втручання в його розвиток. Чоловіки натомість вважали, що їхнє знання, практика та досвід підсилуватимуть жіночий рух. Тобто чоловіки, активні у політичному русі Галичини, дотримувались думки, що їхній досвід в політиці і в громадському житті підготував їх краще знати потреби жінок, ніж самі жінки. Пригадаймо собі, що соціалісти так само говорили від імені робітників. Їм навіть не приходило на гадку, що робітники можуть мати інші погляди, ніж їхні. В такий самий спосіб, гадаючи, що вони творять послугу жінкам, думали й чоловіки, намагаючись підказувати жінкам, що робити. Перших двадцять років жіночого руху на західних землях — ціла громадська кар'єра Кобринської — характеризуються намаганням жінок йти своїм шляхом і таким же намаганням чоловіків показувати жінкам шлях, який вони, чоловіки, вважали за правильний і по котрому жінки повинні йти.

Зібрати близько ста — точне число 96 — жінок узимку в Галичині 1884 року — немале досягнення. Треба пригадати, що перше публічне віче українців в Галичині відбулось щойно 1880 року, чотири роки до скликання жіночих зборів. Товариство українських жінок планувало розгорнути діяльність у цілій Галичині, і деякою мірою це й сталося.

Жіноча організація в Галичині постала тоді, коли поживлялось громадське життя народу і коли до політичного життя потяглися селяни та робітники, які досі були осторонь політичної діяльності. Наталя Кобринська вважала, що жінки повинні також включитись у це нове політичне та громадське життя. Питання, яке постало перед нею, було таке ж, що непокоїло всіх, хто намагався залучити нові групи у громадське життя народу. Як переконати жінок, що для їхньої власної користі вони мусять включитись у громадське життя? Справа ускладнювалась

ще й тим, що жінки не звикли виходити з засади власного інтересу, а виступати із заложення праці для народу вимагало поширення національної свідомості. Народники розв'язали ту проблему стосовно селян, намагаючись приносити селянам світло правди, тобто показати селянам, що царський лад не принесе їм і надалі користі. Наталя Кобринська, як і, до речі, більшість галичан, вважала, що Австрійська імперія, на відміну від Російської, не стоїть на перешкоді розвитку громади. Коли громада зрозуміє свої права і свою силу, вона змінить економічний і політичний лад краю. Наталя Кобринська під впливом англійських політичних мислителів, особливо Джона Стюарта Мілля, вважала, що тільки свідоме самовизволення принесе правдиве і тривале визволення та що зміни, проведені згори, не вкоріняться і не будуть правдивими змінами. Без участі жінок не змінити ситуації в Галичині. Отже, як найшвидше та найбільш ефективно досягти мети: перетворити жінок з інертної маси у творчий матеріал розбудови народу? Для того, згідно з Кобринською, найбільше надавалась література.

«Уже сам факт, щоби зібрати жіноцтво під стяг літератури задля прояснення і поїднання думок, міг виходити тільки з того переконання, що кожна річ, література чи наука, лиш на стільки має правдиві вартості, на скільки може принести практичний пожиток».

Ці слова Кобринської, взяті із статті, яку вона написала про первісну ціль жіночого товариства у Станіславі в альманасу «Перший вінок» (про нього згодом), вимагають деякого пояснення. Стяг літератури для Кобринської означає пробудження самосвідомості, а самосвідомість у тому практична, що вона уможливує раціональне життя та раціональні можливості поліпшення життя. Кобринська, уживаючи дуже старомодну мову і не маючи доступу до філософської лексики, намагалась передати жінкам думку, що, хоч ніхто не цікавився долею жінок, вони самі, власними силами і власною самосвідомістю, вживаючи елементи літератури — тобто знайдення слів для ефективного вислову своїх потреб, — можуть змінити свою долю. Вона це з'ясувала такими словами:

«Кожний, хто слідив за розвитком людської суспільності, пригадує собі з історії хвилі, де мовчала преса, не було парламентів, жадного вільного вибору ні вільної дебати, всюди наказане було мовчане і все мовчало. Тоді література була одним прибіжищем вільної думки і слова».

Загальні політичні угруповання не піднесли потреб жінок, нарікала Кобринська, але вона також дорікала, що і жінки самі не освідомлюють своєї правдивої та кінцевої ролі в суспільстві і через те суспільство бідне. Кобринська вважала, що треба, аби жінки самі заговорили, а це станеться тільки тоді, коли вони витворять власний голос. І саме витворять, а не дістануть, бо самосвідомість досягається, а не дається згори. Жіноче товариство — це перший крок до самосвідомості. Жінки священицького та інтелігентського середовища, грамотні та культурні, повинні витворити свідомість інших жінок і залучити їх до праці в гро-

маді. На те, переконувала Кобринська, треба часу і свободи жінкам досягти свій повний потенціал.

Жіноче товариство в Станіславі створило грошовий фонд, щоб розповсюджувати книжки, які мали підносити розвиток самосвідомості серед жінок. Кобринська вважала, що відділи жіночого товариства постануть в інших місцевостях і сітка свідомих жінок посилить слабку українську громаду. Та заки жінки витворили власний голос, українська громада хотіла ужити жіноче товариство в Станіславі для загальних, а не тільки жіночих цілей.

Спочатку жінки хотіли видавати журнал чи навіть газету. Це видання мало бути спрямоване на жінок, щоб заохотити та призвичаїти їх займатись громадськими справами. Водночас радикальне відгалуження української громади також намагалось видати газету, але не мало для неї фінансової бази. Кобринська не приховувала своїх політичних уподобань, і радикали вважали, що вона належить до їхнього табору. Кобринська думала, що радикали її розуміють: вони ж, у відміну від жінок, з якими вона співпрацювала, були освічені, читали ту саму літературу, говорили про ті самі суспільні, економічні та політичні проблеми. Кобринській не приходило спочатку на гадку, що радикали не підтримають намагань жінок до самовизначення.

Справа ускладнювалась ще тим, що Іван Франко та найближчі його співробітники були переслідувані Австрією за їхні соціалістичні переконання. Михайло Павлик, Франкова права рука, особливо гостро обороняв права вільної любови, у великій мірі утотожнюючи їх з соціалізмом. Це насторожувало загал жінок у Галичині. Отже, коли радикали запропонували Кобринській, щоб жіноча газета була органом радикалів і щоб її редагував Франко, Кобринська була дуже вражена. Вона побачила, що найближчі їй чоловіки не зрозуміли зовсім її намагання створити з жінок самостійних громадян. Для більшості жінок Франко був зарадикальним, щоб узяти його на редактора першої жіночої газети. Така жіноча газета могла відповідати малій жменці радикалів, але більшість жіноцтва осталась би осторонь того почину. Кобринській особливо потрібно було, щоб жіноча газета стала органом середнього прошарку жінок у Галичині. Для історичної правди треба додати чи пригадати, що Франка в той час не хотіла залучити жодна українська редакція. Іншого кандидата на редактора не було. Жінки насторожились, що взагалі газета стане органом лівих, і таким чином довелося закинути, принаймні на деякий час, ідею газети для жінок.

Кобринська, рятуючи ключовий засіб у самосвідомості жінок, висула ідею видання окремого жіночого альманасу. Вона ж бо далі вважала, що жінки мусять витворити свою мову і свою літературу, щоб пізнати себе і свою силу. Найбільша сила народу — це сам народ. Для поневоленних народів народ — це почасти й одинока сила. Перші прояви визволення народу, перші паростки самовизначення знаходимо у народній творчості та в літературі. Не диво, отже ж, що наші предки в дев'ятнадцятому столітті творили літературні твори, спрямовані на піднесення свідомості народу; на те, щоб приготувати його вибороти належні

йому права. Це робили діячі усіх суспільних та політичних напрямків — народники, демократи, соціалісти, комуністи, консерватори. Для них усіх література була засобом досягнення мети самовизначення народу. Коли Кобринська намагалася творити зорганізований жіночий рух на землях Західної України, вона також хотіла, щоб література стала засобом освідомлення жінок про їхні права. Для того треба було розвинути видавничу діяльність не тільки для жінок, але заохотити самих жінок писати, і то писати про жінок. Поділяючи погляди англійських політичних мислителів, Кобринська вважала, що ніхто нікого не може визволити, що всяке визволення мусить бути власним розкріпаченням пересудів, незнання, всіх обмежень, які стоять на перешкоді тому, щоб людина осягнула свій повний потенціал. Отже, щоб жінки могли стати повноцінними членами громади, самі жінки мусять відчути свою силу. Для цього вони повинні мати свою організацію і свою літературу.

Тим часом нове станіславське жіноче товариство потрапило під вогонь різних фракцій. Консерватори намагались впливати на жінок, щоб ті повернулися до праці для прикраси церкви та придбання нових риз. Іменування єпископа в Станіславі, всупереч опозиції поляків, надало тому напрямкові жіночої праці патріотично-національного забарвлення. Жінки вирішили на зібрані гроші купити золоту чашу єпископові. Молодші жінки, захоплені ідеєю служби народові, вважали, що не слід видавати часопис для жінок, а натомість треба негайно всі гроші віддати для пекучих потреб народу, першою серед яких вони вважали будівництво гуртожитків. Жінки, які підтримували Кобринську, рятуючи товариство жінок, збирали фонди на жіночий альманах, дотримуючися первісної мети товариства жінок в Станіславі.

Виглядало, що нове товариство жінок стане фоном для старих битв. Та Кобринська і її співпрацівниці виявили політичну проворність і вміння прибирати гроші. Частина фондів видано на купно чаші для єпископа, але більшість грошей призначено на допомогу видання історії української літератури в Галичині пера Омеляна Огоновського, яку заплановано вживати як підручник в школах. Отже, жінки жертвували гроші на видання історії української літератури в Галичині, заки вони самі змогли увійти в ту літературу. Та Кобринська і її співпрацівниці не відкинули ідеї видання альманаху, навіть якщо грошей на це видання осталося мало. Цікаво, що з самого початку Кобринська хотіла, аби альманах включав праці українських жінок західних та східних земель, розділених тоді між двома імперіями. Це вперше заплановане спільне видання обабіч Збруча. Досі, до речі, хоч багато мовилося про таке видання, ніхто за нього не брався, і Кобринська почала втрачати надію на те, що знайдуться якісь гроші на спільне видання жінок.

І тут їй простягнула руку через маленьку річку Збруч не хто інший, як Олена Пчілка. Вона також захопилася ідеєю видати жіночий альманах і дала на це половину потрібних грошей. Більше того, жінки східних земель України охоче запропонували свої твори до альманаху, так що матеріалу до першого видання відразу зібралось стільки, що жінки почали говорити про потребу другого видання.

Мова йде про «Перший вінок» — перше спільне видання праць жінок з усіх земель України. Жіночий альманах вийшов 1887 року, і Пчілка наполягала, щоб назвати книжку не просто «Жіночий альманах», як того хотіла Наталя Кобринська, а саме «Перший вінок». І є це видання першою колективною збіркою жіночого пера і zarazом першим спільним виданням з обох боків річки Збруч. Мав цей альманах бути першим із мостів спільної праці українців, та мав він бути й першим вінком жіночої творчості. На жаль, «Другого вінка» не вдалось видати.

Але той перший був неабияким досягненням.

Його підготували Олена Пчілка та Наталя Кобринська. Їм допомагав Іван Франко, який опісля називав себе редактором видання. Іван Франко виконував багато редакційної праці, але матеріали підбрали і осмислили ціле видання Пчілка та Кобринська. «Перший вінок» виразно свідчив, що це продукт українських жінок. У ньому видно силу і слабкість колективної праці співробітників різних політичних, географічних та вікових груп. Альманах, який має 463 сторінки, включає поезію, прозу, етнографічні та антропологічні дослідні довідки та статті про розвиток та історію жіночого руху. Оповідання Ольги Кобилянської, спомини Уляни Кравченко та вірші юної Лесі Українки не ввійшли у «Перший вінок» — вони мали увійти в «Другий».

Поява «Першого вінка» 1887 року у Львові набрала глибокої символіки для українських жінок. У століття видання Союз українок Америки в Нью-Йорку перевидав цей альманах, підкреслюючи історичне пов'язання жінок українського походження в Америці з жінками в Україні. Поява «Першого вінка», яку українська громада вітала, підбадьорила Наталю Кобринську в її праці, й вона поїхала до Києва з тихою надією, що й там зорганізується українське жіноче товариство.

На Придніпрянщині, однак, як ми бачили, розглядаючи працю Олени Пчілки, треба було перше вибороти право на громадські організації, потому на національні, а на окремі українські жіночі громадські організації таки не прийшла черга.

Наталя Кобринська в Австрійській імперії мала доступ до інформації про розвиток жіночих організацій в Англії і в Сполучених Штатах. У Відні вона бачила на власні очі, як діяли австрійські жіночі організації. Вона також продовжувала співпрацю з соціалістичними угрупованнями серед українців та в Австрійській імперії. Вся ця праця посилювала переконання Наталі Кобринської, що для досягнення повної рівноправності для жінок треба зрозуміння прав жінок. Вона думала, що її співпраця з соціалістичними угрупованнями українців в Австрійській імперії дасть їй місце в партійному проводі та редакторстві частини загальної політичної газети, яку галицькі радикали таки намагались видавати. Цього не сталося. Навпаки, з різних причин Наталю Кобринську відсунуто від провідних місць у різних угрупованнях. Розбіжності особистого та світоглядного характеру стали на перешкоді подальших видань жіночих альманахів.

Серед жінок Кобринська втрачала популярність, бо її соціалістичні переконання не були до вподоби статечним галичанкам. Але Кобринська

не тратила надії організувати жінок та освідомлювати цілу громаду і продовжувати видання альманахів. Хоч не вдалось Кобринській зорганізувати газету, а навіть і сторінку для жінок, вона зорганізувала видавництво «Жіноча бібліотека», яке видало три альманахи під назвою «Наша доля: Збірник праць різних авторів». Збірники з'явилися в 1893, 1895 і 1896 роках. Кобринській допомагала енергійна вчителька з Буковини Євгенія Ярошинська, яка померла молодою від недуги серця. Ганна Барвінок, відома письменниця та вчителька із східних земель, прислала свої твори Кобринській. У «Нашій долі» Кобринська розвивала свої погляди про жіноче питання та соціалізм, підкреслюючи, що без фемінізму соціалізм не визволить жінок. Навпаки, Кобринська остерігалася, що економічна потреба праці жінки поза хатою доведе до подвійного навантаження: працю в домі і поза домом. Показуючи на прикладі, коли робітники в Німеччині не допустили до голосу жінок та нехтували їхніми правами, Кобринська підкреслювала, як важливо, щоб жінки боронили свої права.

Такі погляди не були до вподоби українським соціалістам. І хоч Кобринська писала в альманахах про Енгельса і Стріндберга, і навіть про Ніцше; хоч вона співпрацювала з єврейськими жінками і друкувала праці австрійських соціалісток, Кобринську і її видання гостро критикували українські критики. «Наша доля» порушувала політичні питання і не обмежувалась літературою та дитячими садочками у Галичині. Галицькі чоловіки, які хвалили досягнення польських, жидівських і російських жінок, почали гостро атакувати Кобринську.

Вона боронилась, але її оборону приймали як примхи химерної дами. Це Кобринській особливо боліло:

«Чому сего не вільно жінкам? Чому, если полеміки мущин можуть зватися обороною правди, подвигом на ниві нашої цивілізації, не можуть мати того значіння у жінок? Чому жіноча відповідь критикам їх справи уважає ся сварнею, гнівом, нападом, неуміне розріжнити справ личних від загальних?»

Не годиться також закидати жінкам, що хапають ся дрібниць, хоч се може з початку так виглядає.

Ми не винні, що наші критики не вдумують ся в наші справи, а кидають собі слівцями та насмішками, ніби для забави, не зважаючи, що в розгарі закидів трапляють ся їм часом неfortunні помолки, котрі зраджують, що наші іронізуючі критики не завше суть добре обізнані з розвитком і ходом жіночого руху». («Жіноча доля», II, ст. 98—99; дотримано правопис оригіналу).

Вона сприймала атаки проти себе як доказ не тільки закоренілого мужеського упередження до жінок, але й симптомом загальних суспільних проблем:

«Жаль тільки, що вікова неволя жінок врилась таким пятном в поняття мущин, що жінкам приходится боротись не лиш з суспільним ладом, котрий держить їх у тій неволи, але також з поняттями мущин» (там же).

На початку 1890-х років її праця почала давати перші плоди. Галиць-

кі жінки розвивали сітку жіночих товариств, хоч не всі з них були до вподоби Наталі Кобринській. Вона їх вітала і намагалась співпрацювати з жінками будь-яких поглядів. Та молоді жінки не знали її поглядів, прийняли критику, спрямовану проти неї, і не хотіли її співпраці. Угруповання соціалісток у Галичині не відразу зрозуміли осяги Наталі Кобринської. На початку 1920 року Наталя Кобринська померла, самотня, у воєнному сум'ятті. Роком пізніше, на жіночому з'їзді, її визнано за творця українського жіночого руху.

Історики не зрозуміли, що для Наталі Кобринської це тільки половина ролі. Повновартісна громада має повновартісних жінок; а громада без участі свідомих та зорганізованих жінок наражає себе на неповновартісний розвиток. Себе Кобринська вважала за громадську, а не тільки за жіночу діячку.

Організація жінок

Кобринська думала, що зможе включити жінок як самостійних і незалежних у громадське життя західних земель України. Хоч Україна безперечно мала багату й стару історію, все ж модерну українську громадськість у другій половині дев'ятнадцятого століття творили досі німі елементи громади: рядове духовенство, народні вчителі, селяни та дрібна інтелігенція. Участь жінок у цьому процесі могла не тільки посилити демократичні аспекти громади, а могла б змінити її суспільне обличчя.

Так сталося, до речі, в Америці. Логічний розвиток релігійного протестантизму уможливив активну участь жінок у відправах та в адміністрації деяких церков. Жінки виступали на публічних форумах США та почали відігравати провідну роль у боротьбі проти невілля. Заселення Заходу, яке проходило у той самий час, не тільки захитало класову систему в США, але також знищило звичаєве поняття «що, коли і кому личить робити», це міщанське «що випадає, а що не випадає добре вихованій панночці». Наталя Кобринська багато читала про Америку і підкреслювала досягнення жінок у тій новій країні.

Та жінки України не дивились на себе як на суспільну групу і не думали аналітично. Кобринську поза очі називали «жіночим рабином», а її ідеї розвитку українського суспільства висміювали як недозрілі розумування «галицької їмосці», як популярно називали в той час дружин священників. Наталі Кобринській таки не вдалось прищепити елемент фемінізму у творення модерної української громадськості.

Але Кобринська розвинула ідею організації жінок, і цю ідею підхопило жіноцтво Галичини. Жінки не вступали в полеміку, не намагалися роздумувати над своєю працею — вони просто брались до діла.

Найважливішою жіночою організацією в Галичині на початку останнього десятиліття минулого століття був «Клуб русинок у Львові», заснований 1893 року. «Клуб» влаштував доповіді та заохочував своїх членок брати участь у громадському житті Львова. До речі, «Клуб» почав перші старання поставити пам'ятник Тарасові Шевченку у Льво-

ві. Сучасного українця зацікавить історія будови пам'ятника Великому Кобзареві у Львові. Сама ідея належить одній людині, яку сьогодні навряд чи хто пам'ятає, — Ірені Герасимович з Янова. Даймо слово Герміні Шухевич, організаторці «Клубу русинок», яка в інтерв'ю 1935 року в «Жінці» казала:

«Найперша гадка і почин до збирання на пам'ятник Шевченку виїшли від Ірени Герасимівни з Янова, що, змалювавши на дерев'яних окладах (теках) портрет Т. Шевченка, пустила сю працю на льоси. З розпродажи льосів вплинуло 55 золотих ринських і їх призначено на пам'ятниковий фонд поета. Пан Андрій Павлиш виграв ті окладинки і жертвував їх вдруге на повисшу ціль, що знов принесло нову квоту 34.20 зр.

Отся перша удача заохотила Ірену Герасимович до дальшого діла... вівзвати загал посестер русинок, щоби они... причинилися до діла... усі ті гроші і зібрані предмети передала Ірена Герасимович «Клюбові» під условієм, щоби «Клюб» займався дальшою судьбою пам'ятника».

Ірена Герасимович зукраїнізувала своє ім'я на Орісю. Її ідею почати всенародну збірку на спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку у Львові підхопили її нащадки. І хоч Орісі Герасимовичівній з Янова сьогодні ніхто не пам'ятає, кожен українець сьогодні може розповісти про те, як у Львові, — може, навіть у саме століття виникнення ідеї спорудження пам'ятника нашому генієві у Львові, — той пам'ятник таки стане дійсністю. Хоч «Клуб русинок» складався з жінок вищих суспільних верств, які не поділяли ентузіазму Наталі Кобринської щодо жіночого питання та соціалізму, члени «Клубу» вважали, що треба помагати біднішим. «Клуб» зорганізував дешеву кухню для робітників і студентів у Львові та заходився влаштувати гуртожиток для молодих жінок.

«Клуб русинок» відгукнувся прихильно також на заклик Кобринської організувати дитячі садочки по селах та по містах. Наприкінці століття жінки допомогли створити товариство «Захоронка», яке розвинуло сітку дитячих садочків для українських дітей. Найважливішою формою діяльності «Клубу» було створення жіночого кооперативу «Труд». Ось що каже про цей захід Герміна Шухевич:

«Клуб русинок» постановив також заложити товариство промислово-купецьке, котрого цілюю має бути: вибір, закупно і продаж всякого рода убору, біля, предметів украшення служачих, як також закупно і продаж всяких материялів до сих виробів потрібних. Товариство се має носити назву: Жіноча Спілка промислова «Труд», а то для того, що справді «Клюб» хоче трудитися для добра тої Спілки, як також для тих, котрі до неї удавати ся будуть».

Кооператив виробляв і продавав тканини й одяг, що їх робили самі жінки, і «Труд» скоро розвинувся та став самовизначальним. Кооператив також заснував та провадив школу крою, шиття та бухгалтерії для молодих жінок. До школи приймали дівчат, які закінчили чотири підставові класи. Дівчата вчилися кроїти й шити і продавали свої вироби. За зароблені гроші школа фінансувала курси книгознавства, гігієни,

товариської поведінки та народної культури. В такий спосіб молоді сільські дівчата звикали до життя в місті, не втрачаючи рідної мови та почуття приналежності до українського народу. Кооператив влаштовував концерти, вечірки й товариські зустрічі, де селяни та мешканці міста записували себе ближче. Праця «Клубу русинок» та кооперативу «Труд» стала моделлю подібних жіночих організацій в інших містах Галичини: в Бережанах, в Коломиї, в Городенці, в Самборі.

Зростанню жіночих організацій сприяла поживлена політична діяльність українців західних земель та ціла кампанія за жіночу рівноправність і доступ до вищих шкіл в Австрії. До всього частіші зустрічі з жінками східних земель України також заохотили галичанок брати більш активну роль у народному житті.

Важливим аспектом цього процесу була боротьба за вживання української мови у Львівському університеті. Нам треба згадати, що, коли в інших країнах Європи жінки змагали на право доступу в університети, українці мусили боротись за право на університет для себе, тобто для українських молодих людей взагалі. Боротьба за вживання української мови в Львівському університеті, отже, замінила серед українців змаг жінок на право доступу в університети.

У цій боротьбі брали активну участь члени Гуртка українських дівчат, який 1901 року молоді жінки заснували у Львові з ініціативи Наталі Будзиновської і Дарії Старосольської. Їм допомогли молоді жінки Наддніпрянської України, які приїхали вчитися до Львова. Гурток українських дівчат відразу підтримали старші радикали українського Львова та молоді українські студенти університету, згуртовані в товаристві «Академічна громада». Гурток українських дівчат мав доступ до преси, яка повідомляла про їхню діяльність. Цей гурток уславився своїм новаторством, хоч плани та діяльність дівчат не виходили поза межі діяльності українок західних земель.

Дівчата були повні запалу й вогню. Вони писали про себе (Олена Бережницька-Будзова, Гурток українських дівчат, «Нова хата», 4 (ч. 7—8, 1939):

«Яка ж це молодеча, свіжа й оригінальна назва! Як на початок ХХ століття просто пробоева! Це був саме час боротьби жіноцтва за рівноправність, за доступ до середніх і високих шкіл, за визволення з вузьких рамок домашнього середовища, боротьби за ширший світогляд і за нові шляхи поступу».

З молодечею відвагою члени Клуба вважали, що вони є справжніми основоположниками жіночого руху. Про них так і писав впливовий часопис Галичини «Діло»:

«Безперечно одною з найвідрадніших появ останніх років є пробудження нашого жіноцтва і самостійне його змагання вложити в народню роботу й свою пайку та зайняти рівноправне місце побіч мужчин. Рух цей молодий — а живучість цього руху треба без сумніву приписати тому, що в першій його ряді стануло рухливе товариство молодого жіночого покоління: «Клубок українських дівчат».

Дівчата захоплювались радикально-народницьким рухом. Вони за-

прошували з доповідями Миколу Ганкевича, одного з провідників галицьких радикалів, Івана Франка та поета-модерніста Остапа Луцького. Але дівчата відкинули співпрацю з Наталею Кобринською, відмежовуючи себе від фемінізму. Константина Малицька, перша жінка — редактор дитячого журналу «Дзвіночок», на яку Наталя Кобринська поклала великі надії, вважала фемінізм обмеженим пережитком. Однак в той самий час Малицька говорила про потребу організації жінок і про те, що без жіночих організацій не можна притягнути жінок до громадської праці. Вона не помічала, що, заперечуючи важливість фемінізму, а рівночасно підтримуючи жіночу справу, вона суперечить сама собі. Та в тому Константина Малицька не була одинокою. Українські жінки продовжували заперечувати важливість фемінізму, а рівночасно підтримували жіночу справу. Це ж і є найважливіша прикмета українського жіночого руху — діяльність жінок та заперечення фемінізму.

Жіночі товариства молодих дівчат створилися в Коломиї, Чернівцях і деяких інших містах. Дівчата знали себе із шкіл у Львові і з курсів, які Наукове товариство Шевченка влаштовувало літом для молодих людей із східних та західних земель України. Спільна наука, товариське життя та доступ — хоча б для тих, у кого були гроші, — до країн Західної Європи значно поширили світогляд молодих українських жінок. Сьогодні тяжко відтворити атмосферу, в якій жили дівчата того часу. Даймо слово одній із учасниць Клуба:

«А треба знати, що членами Клуба були дівчата від 16 літ, що походили з різного середовища. Одні, виховані вже дещо ліберальніше, другі ще «з зачіпка», скромні, несміливі. Перші енергійні, з виразно самостійницькими поглядами, бралися за всяку роботу, другі зразу без власної ініціативи, хоча охочі й жваві в виконванні кожної дорученої їм праці».

Дівчат еднала спільна боротьба за кращу долю свого народу, а особливо боротьба за право дівчат творити свою власну організацію. Участь дівчат зі східних земель України, наприклад Насті Грінченко, допомогла галичанкам вийти в ширший світ. Ось як згадує ту спільну боротьбу одна з учасниць Клуба:

«В тодішньому часі старше громадянство, зокрема батьки, вважали створення окремого дівочого товариства революційним зривом, що безпосередньо загрожував «доброму тонові», впливові батька на молодь, відтягав дівчат від домашніх занять і взагалі грозив цілковитим «переверненням у голову». Кріпко закорінені традиції домашнього вогнища, що вказували дівчині одне завдання: бути його жрекинею, та один шлях: підготовки до ролі доброї жінки, матері й господині, могли бути сильно захитані, а то й перечеркнені внаслідок створення Клуба».

Дівчата брали участь у громадському житті та почали активно проявляти зацікавлення політичними справами. Вони також зацікавилися проблемами емансипації. Розвиток ішов швидко: 1905 року Клубок скликав політичне віче, а трьома роками пізніше молоді жінки почали видавати перший часопис «Мета» — орган українських поступових жінок. Редактором журналу була Дарія Старосольська, донька Герміни

Шухевич, однієї із засновниць «Клубу русинок». «Мета» поєднувала прогресивні політичні ідеї з фемінізмом. Цитую з першого числа журналу, 3 березня 1908 року:

«Праця над визволенням жінки є працею загальнокультурною, бо завдяки тій праці придуть суспільности нові робітничі на шляху поступу. Освідомити найширші круги жіноцтва, втягнути їх в загальне життя, щоб жінка могла і сміла забрати голос у всіх загальнолюдських справах — се ціль «Мети».

З бігом часу члени Кружка українських дівчат швидко зрозуміли, що доведеться їм змінити назву товариства. В тому ж році, коли почала виходити «Мета», Кружок українських дівчат став Кружком українок. Різниця між статечним «Клубом русинок» і Кружком українських дівчат затиралась, і ці два львівські товариства еднаються під назвою «Жіноча громада», яка існувала аж до періоду першої світової війни. Але Жіночій громаді не вдалося залучити в свої члени жіночі організації з-поза Львова. Це сталося тільки 1917 року. Об'єднання «Клуб русинок» з Кружком українських дівчат та визнання Наталі Кобринської як основоположниці жіночого руху в Україні започаткувало модерну організацію жінок серед українців. За ті роки жінки звикли до громадської праці та ближче зазінали українок з різних частин України. Та коли вибухла перша світова війна, жінки на українських землях ще не мали з'єднаної організації.

Під час війни не звертають стільки уваги на те, що личить робити жінкам, а що личить чоловікам. Коли криза, кожний робить те, що треба. Тому-то війни, які так нищать життя, часто уможливають жінкам здобути додаткові права. Та, щоб здобути права, треба вміти виконувати працю, до котрої права зобов'язують. На те треба жінок, готових до праці, жінок, які вміють вивчити нові форми праці. Селянка, готових до праці, жінок, які вміють вивчити нові форми праці. Жінки середніх верств давали собі раду як могли з побутовими труднощами, щоб їхні діти вижили. Буковинська письменниця Ольга Кобилянська, описуючи першу світову війну, завважила, що світ поділився на два острови — острів чоловіків, які боролись між собою, та острів жінок, дітей і старих. У тому острові — жінок, дітей і старих — жінки рятували життя від фізичної загибелі.

Перша світова війна значною мірою проходила на територіях України. Навіть перед розвалом імперій — особливо Російської імперії — було ясно, що держава не зможе вигодувати та забезпечити власного населення, а тут ще прийшли переселенці й політичні в'язні. До руїн, спричинених воєнними діями, долучились нищівні пошесті та голод. Усюди бракувало людей. Війна також принесла українцям — правда, тільки згодом, бо спочатку обидві імперії обмежували діяльність українців, — можливості громадської праці. І тоді українцям також усюди бракувало людей.

Під час війни, коли бракує рук для потрібної праці, брак підготовки до громадської праці, громадська слабкість жінок стає боляче наявною. Це особливо вражало жінок середнього достатку. Вони писали в

березні 1919 року, що «те нещасне «се випадає, тамте ні» в'яже інтелігентну жінку більше, ніж всі закони» («Наша мета», Львів, 16 марта, 1919).

Обставини склалися так, що жінкам не було коли задумуватись, що личить жінці, а що «не випадає» робити. З воєнної та післявоєнної метушні українські жінки Наддніпрянщини вийшли з подвійним навантаженням. Цим жінкам довелося працювати поза домом, а в той же час дбати про дім і дітей. Це подвійне навантаження залишилось у Радянському Союзі до сьогодні. До речі, це те саме подвійне навантаження, від чого остерігала Наталя Кобринська, наполягаючи на поєднанні фемінізму з соціалізмом. Війна створила ненормальні відносини в Україні для всього населення. Від чоловіків вимагалась жертва життя; від жінок збереження цього життя, народження нового життя, фізична праця.

В Україну, до речі, нормальне життя ніколи не повернулось. Війна, громадянська війна, воєнний комунізм, колективізація, індустріалізація, голод, сталінський терор, друга світова війна, повоєнний терор і новітні індустріальні кризи не дозволили українським жінкам навіть роздумувати над подвійним навантаженням їхньої праці.

Коли розпочалася перша світова війна, українці обабіч Збруча, за малими винятками, підтримували державу, де вони виростили. Симон Петлюра, який тоді редагував журнал «Украинская жизнь», проголосив солідарність з російською інтелігенцією. Михайло Грушевський, який читав лекції з історії України у Львівському, тоді Австрійському державному університеті, завдав собі багато клопотів, щоби переїхати до Російської імперії зі своєю дружиною-галичанкою.

Та російський уряд не зрозумів потенціальної сили українців. Навпаки, царський уряд виступив явно проти всіх проявів українського громадського життя, закриваючи рештки просвіт, кооперативів та журналів й арештовуючи українських діячів. Значна частина російської інтелігенції, захоплена патріотизмом, не противилася шовіністичній політиці російського уряду і виправдовувала прояви шовінізму.

Хто міг з української інтелігенції та українського жіноцтва долучався до загальноімперського громадського руху, щоб хоч таким чином допомогти землякам. Російський уряд не міг достатньо забезпечити населення харчами та паливом, а військо — зброєю. Завоювавши в перших місяцях війни частину галицьких земель, російський уряд почав насильно вивозити населення Галичини на Сибір. Українські жінки, особливо киянки, під проводом Людмили Старицької-Черняхівської допомагали як тільки могли насильно переселеним землякам харчами, одежею та грошми. Жінки також працювали в шпиталях та намагалися дбати про сиріт та дітей, який війна розлучила з батьками. Письменниця Наталя Романович-Ткаченко організувала притуки для сиріт в Україні. В Петрограді жінки української колонії зорганізували гурток жінок, який існував напівлегально. Жінки працювали у воєнних шпиталях та розшукували українців-солдат, щоб писати їм листи додому рідною мовою. Чим довше війна тривала і чим сильнішою ставала економічна

криза в імперії, тим голосніше звучали голоси жінок, які намагались протиставитись зростаючій нужді. Банкрутство царату довело до політичного перевороту.

В Галичині ситуація була трохи відмінною. Коли почалася перша світова війна, українці в Галичині вважали, що для української справи буде користь, якщо українці підтримають Австрійську імперію. Австрійська імперія дозволяла українським громадським установам розвиватися та не нищила української культури; навпаки, навіть допомагала фінансово у розбудові шкіл, бібліотек та кооперативів. Українські галицькі політики відкрито підтримували центральний габсбурзький уряд. Коли почалася перша світова війна, українці в Галичині стали домагатися створення української частини в армії. Вони домоглися створення військової частини Українських січових стрільців, а через кілька років пізніше Української Галицької Армії.

Жінки в Галичині не були такими пацифістами, як значна кількість української інтелігенції на терені України, що була під владою Росії. Навпаки, коли почалася перша світова війна, українці в Галичині вірили, що тільки зі зброєю в руках можна вибороти свої права. Тому-то пропорційно більше жінок із західних земель вступали до війська в порівнянні з жінками із східних земель України. Але загалом служба жінок у війську вважалась чимось незвичним, а навіть і дивовижним. Першою жінкою в австрійській монархії, яка зголосилась до військової служби, була українка Олена Степанів. Про неї широко писала вся австрійська преса, і віденські газети проводили з нею довгі інтерв'ю. Вона була освічена, скромна і надзвичайно гарна. Мала досвід у громадському житті, брала участь у жіночому русі серед львівських студентів, висловлювалась чітко й ефективно. Палка патріотка свого народу, Степанів вступила до війська Українських січових стрільців. На всіх інтерв'ю вона підкреслювала змагання українського народу за свої права. Була однією із перших жінок, що брали участь у боях. В одному з них потрапила в полон і тоді була заслана на Сибір. Після революції Степанів обміняли на Бочкарьову.

Разом із Степанів до усусусів вступили Гандзя Дмитерко, Софія Галечко та інші жінки. Жінки вступали також до інших відділів, особливо після розвалу Австрії та коли почалася польсько-українська війна в 1918 році. Серед жінок у галицьких військових формаціях знаходимо дві монахині, одну єврейку (Савину Цукенберг) та кілька австрійок, яким українська справа припала до вподоби.

Про тих жінок постала стрілецька пісня:

«Хто це так іде, аж земля гуде? Це ж українські дівчата;
Личко як мак, кругом козак, душа стрілецька, завзята;
Не цілуйте їх, на війні це гріх, ви приборіть їх квітками.
Слава тим жінкам, славним козачкам, між Січовими
Стрільцями».

Ці жінки відродили образ жінки-героїні, жінки-борця за рідні права, за самостійність народу. Зрозуміло, не надто багато жінок вступали до війська. Більшість з тих, що були при війську, працювали медсестрами

та в адміністрації, деякі завідувачі кухнями. Переважно жінки виконували традиційну працю. Вони влаштовували лікарні, кухні та притулки, опікувались дітьми та біженцями, переселенцями та поворотцями з заслання. Вони збирали одяг та організували прання, особливо для війська, щоб у такий спосіб зменшити пошесть тифу.

Та мотивація у всіх жінок була одна — допомогти рідному народові. Навіть ті жінки, для яких поняття рідного народу було надто абстрактне, провадили громадську працю, аби влаштувати життя своїм родинам і собі. Тому що війна проходила на українських землях, залишаючи по собі знищені села і міста, треба було якось налагодити громадську поміч, громадську організацію. Із довоєнних громадських діячів часто в селах залишався тільки старий священник і жінки. Розпад Австрії та виход польсько-української війни загострив потребу громадської організації. В селах та містах, де існували жіночі громади, жінки взялись до праці. Де не було таких громад, там жінки, а то і греко-католицькі священники, творили такі громади, щоб забезпечити потрібну поміч та почати розбудову краю.

Створення українських урядів у Києві та Львові, проголошення Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки поживило діяльність українських жінок.

Важко говорити про досягнення жінок України, не повторюючи історії України. Говорячи про роки творення української держави, роки розпаду імперій, ця трудність стає удвічі важчою, тому що досі ми не вивчили подій від 1917 до 1922 року. Не всі події тих знаменних років були бурхливими. Значна частина праці складалася із налагодження громадського життя, забезпечення людей харчами та утримання елементарного правопорядку. В цьому жінки зіграли важливу роль.

Російська імперія розпадалася швидко. Споминів про ці часи немає багато, а ті, що є, або неповні, або підкреслюють драматичні події, не зупиняючись на буденному житті. Всі українські діячі плекали надію, що народи колишньої імперії житимуть мирно, в якомусь дружньому союзі чи в мирній співпраці. Жінки включались у громадське життя, виконуючи потрібні обов'язки. У Києві першим центром українського громадського життя 1917 року стало приміщення колишнього Жіночого клубу, який в роки війни перетворено на лікарню. У цій лікарні працювали добровольцями деякі українки. Там почали зустрічатися діячі українських політичних угруповань, священники, які намагались творити Українську Автокефальну Православну Церкву, та громадські діячі. На початку березня 1917 року українці створили Центральну раду. Жінки увійшли до складу Центральної ради. Тому що жінки включились у громадські рухи, нікому не прийшло на гадку заперечувати чи обмежувати участь жінок.

Спочатку київські жінки вважали, що існуючі жіночі організації Києва братимуть участь у роботі Центральної ради. Та швидко стало зрозумілим, що далеко не всі жінки підтримують український демократичний рух. Тому жінки-українки створили наприкінці березня окрему організацію — Жіночий союз. Цей союз видавав газету «Жіночий віс-

ник» та, як Центральна рада, намагався представляти всіх жінок України. Знаємо, що були єврейки, як-от Марія Захрій, які брали участь у праці союзу. Але росіянки, які жили в Києві, і особливо ті, які найжджали в Київ, шукаючи харчів та спокою, не розуміли сили й справедливості українського руху. Хоч Центральна рада стала одним із перших урядів Східної Європи, що визнав права національних меншин, тільки незначна частина російського населення в Україні підтримувала Центральну раду.

Жінкам довелося виконувати тяжкі обов'язки у проведенні першого Народного з'їзду в Києві на початку квітня 1917 року. Багато делегатів були селяни, які не довіряли готелям та ресторанам у місті. Людмила Старицькій-Черняхівській при активній допомозі Марії Грушевської, Оксани Стещенко та Валерії О'Коннор-Вілінської довелося організувати квартири та харч для багатьох із майже тисячі учасників з'їзду.

Українська Центральна рада, вибрана Першим народним конгресом у Києві на початку квітня 1917 року, налічувала 115 осіб. Серед них було принаймні одинадцять жінок. В так званій Малій раді — тобто у виконавчому органі Центральної ради — на двадцять членів находимо провідних жінок-діячів українського народного руху, таких як Валерія О'Коннор-Вілінська, представниця партії соціалістів-федералістів; Зінаїда Мирна, нащадок кубанських козаків, та Людмила Старицька-Черняхівська, письменниця та громадська діячка. Також активними в Центральній раді були Софія Ліндфорс-Русова, вчителька, письменниця та українська народна діячка; Валентина Ничаївська, представник Спілки жінок, тобто Союзу женщин: Олімпія Пашенко, делегатка Союзу вчителів, та Софія Любинська, яка репрезентувала українців з міста Саратова та околиць. Сором сказати, але імена деяких учасниць Центральної ради затратились. Вони приїжджали лише на загальні збори. Може, коли найдуться протоколи Ради, тоді відтворимо повніше історію цього першого Парламенту України.

Тепер слід зазначити, що цей парламент виступав в обороні прав всього населення України незалежно від національності, віри чи статі. Жінки й чоловіки мали однакові права та обов'язки. Ті закони прийнято в 1919 році. У Сполучених Штатах, наприклад, жінки отримали право голосування в 1919 році — через два роки пізніше. А в конституції США і нині ще немає окремої статті про рівноправність жінок, хоч заходи в цій справі тривають уже довгі роки.

Всеукраїнський національний конгрес багато завдячував праці жінок. Зінаїда Мирна, згадуючи свою участь у Центральній раді, писала в альманасі «Жіноча доля» за 1929 рік:

«На Всеукраїнський Національний Конгрес... мали з'їхатися до Києва делегати усього українського народу, а насамперед розуміється обібрані від волостей селяни, військові, робітники. Перед Центральною радою стало завдання — всіх цих людей... кудись примістити. ...Мені було просто сказано: «До Києва прибуде понад 1000 делегатів, здебільшого селян, які до готелів не підуть, їх треба розмістити по безплатних помешканнях. Цю справу поручається Вам...» (ст. 14).

Мирна не тільки влаштувала приміщення делегатам. Вона подбала, щоб на Київському вокзалі і на пароплавних пристанях делегатів зустрічали чергові, які відправляли їх на приготовлені квартири. Вона також контролювала вхід до залу нарад. Ось як Мирна описує це:

«Конгрес відбувався у великій салі Купецького зібрання. На площадці перед салою ми примостилися зі своєю канцелярією і не впускали до салі жадного делегата не перевіривши його мандату і не видавши йому вступної картки. Для гостей Конгресу призначено було окремі місця на хорах, і ми їх туди пропускали, теж записуючи поіменно на окрему листу. ...жадного непорядку, жадних ексцесів не було» (ст. 15).

Зінаїда Мирна також провела успішно збірку Національного фонду на покриття коштів праці Центральної ради. Під її провідом громадські комітети на Україні, в Росії, в Криму, на Кавказі та в містах Сибіру провели збірку Національного фонду 23 травня 1917 року. В той день також відбувалися концерти та продаж книжок на користь Центральної ради. Зібрані фонди вона передала в липні новоствореному Генеральному секретаріатові фінансових справ Центральної ради, яким спочатку видав Христоф Барановський, а потім Микола Туган-Барановський. Дуже швидко цей фонд став базою міністерства фінансів.

Роль жінок в Україні стала менш наявною, коли почав діяти державний лад. Та в міру того, як діяльність Української Народної Республіки ставала більш професійною, жінки, які не мали відповідної освіти та політичного досвіду, відходили силою обставин від центру влади. Тоді працю, яку жінки виконували добровільно, перебрати платні спеціалісти. Жінки повернулись до праці в жіночих товариствах та допомогих комітетах. Жінки, які займалися організацією помочі Центральній раді, перебрати відання допомоги населенню, яке постраждало від війни. Їм також довелося дбати за дітей та перебрати всі справи допомогих комітетів, які постали були в час першої світової війни. Вони творили комітети, які дбали за дітей та опікувались пораненими.

Центральна рада, перший український демократичний уряд після повалення Російської імперії, зволікала з проголошенням незалежності України, щоб ніхто не обвинувачував її у ворожості до російської демократії. Самостійність і суверенітет України проголошено 22 січня 1918 року. Українська Народна Республіка в квітні того ж року прийняла основні закони краю. Конституція віддзеркалювала розвинуті демократичні принципи, в тому числі і рівноправність жінок. Одинадцятий пункт цієї конституції звучить так:

«Актова, громадянська і політична правомочність громадянина Української Народної Республіки починається з 20 літ. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право Української Народної Республіки не знає».

Рівноправність жінок охоплювала всі галузі життя включно з військовою службою.

Не місце тут переповідати події тих років волі й надії. Але може не пошкодить згадати, що люднева, чи березнева, революція на Україні була спонтанною, непланованою та некерованою згорі. То був масовий

рух, який проходив одночасно на всіх рівнях суспільного і політичного життя. Для українців революція була не тільки політичним і суспільним переворотом, але й періодом національного відродження.

Варто згадати, що українська революція збігалася з іноземною інтервенцією: росіяни, як білі, так і червоні, намагалися користати з України. Їм треба було не тільки економічних багатств України, але і її стратегічного положення. Тому молода Українська Народна Республіка мусила від самого початку свого існування обороняти свої права.

В цей період запаморочливих змін урядів та окупаційних військ по Україні гарцювали також різні анархістські банди. До речі, на чолі деяких анархістських банд стояли жінки. Взагалі, особливо по селах, жінки в той час були дуже діяльні, хоч їхня роль досі не досліджена.

В цьому бурхливому революційному морі більшовики були лише невеличкою хвилею. Але з усіх відтінків російських політичних рухів одинокі більшовики признавали, принаймні на папері, право на національне самовизначення народів; вони, також одинокі, підтримували рівноправність жінок.

Тому що більшовики вийшли переможцями, є тенденція вважати, що вони становили зорганізований, централізований, планований і координований рух. На Україні так не було. Невдачі більшовиків на Україні змусили їх ґрунтовно перевірити свою первісну програму і придумати нові засоби здобуття України.

Переглядаючи документи революційного періоду, ми не бачимо жінок на провідних місцях в Україні. Не видно жінок у спогадах, писаних про ті часи. Українська інтелігенція, поділена політично і знесилена переслідуваннями поліції, не була в спроможності правильно оцінити сили українського демократичного руху. До речі, російська демократична інтелігенція також оцінила ситуацію на сході Європи неправильно. Ті українці, що писали спогади, бачили єдине спасіння у цілковитому визнанні їхньої власної політичної та соціальної розв'язки. Вони далі писали про брак національної свідомості.

Та не в національній свідомості суть. Жоден неграмотний селянин Європи не думав абстрактними категоріями обов'язку перед рідним народом. Проте при першій нагоді якраз ті неграмотні селяни з'являлися масово на засідання і з'їзди, пред'являючи свої національні і соціальні вимоги. Українській інтелігенції не вистачало сил, щоб задовольнити потреби України в шкільництві, в праці кооперативів, у виданні книжок українською мовою. Більшість наших споминів, отже, суперечать собі. Стихійна сила українства була, бо це не що інше, як намагання народу жити вигідно у своєму краю.

Виглядає, що більшовики оцінили ситуацію на Україні більш реалістично, ніж так звані націоналістичні партії. Більшовики зрозуміли силу національного почуття в Україні і на якийсь час покорились їй. Підтримкою національного руху більшовики здобули собі як не прихильність — то брак збройного опору частини селян. Українські партії, ставлячи щораз більший натиск на потребу піднесення національної свідо-

мості, втратили можливість забезпечити свою владу політичними та військовими засобами.

Українська Народна Республіка, створена в розпалі революції в Російській імперії, здобула міжнародне визнання. Її визнав також Ленін, підписавши в лютому 1917 року мирний договір з німцями. Українська Народна Республіка встояла проти перших атак більшовиків, але не змогла задовольнити вимог німців щодо здачі збіжжя. Українські консерватисти з допомогою німців проголосили Українську державу з гетьманом Павлом Скоропадським на чолі. Українська гетьманська держава проіснувала до серпня 1918 року.

Гетьмана українська інтелігенція не любила, і майже ніхто з провідних діячів українського руху не співпрацював з ним. В ньому бачили українського Наполеона і російського поміщика. Гетьман був одружений з дочкою колишнього російського міністра, і те, що сам гетьман походив із українського роду Міклашевських, не помагало йому. Гетьманша стояла осторонь політики, але допомогла багатьом російським родинам, які втікали від більшовиків, знайти притулок у Києві.

Гетьман українізував військо, створив Українську академію наук, яка існує по сьогоднішній день (під назвою Академія наук України), та виховав своїх дітей на українських патріотів. Все це не здобуло йому підтримки українського населення, для якого він остався царським поміщиком. Людмила Старицька-Черняхівська, одна із небагатьох українських діячів, яка співпрацювала з гетьманським урядом, іронічно зауважила, що українська інтелігенція не хотіла заплямити свого «політичного дівцтва» співпрацею з гетьманом. Надія Суровцева згадувала, що Михайло Грушевський, колишній Президент Української Народної Республіки, радив їй ширити антигетьманські настрої серед селян. Гетьмана повалила група українських інтелігентів із збройною підтримкою січових стрільців після того, як гетьман, рятуючи свій уряд, проголосив федерацію з Росією. Директорія, яка повалила гетьмана, відновила Українську Народну Республіку.

Антанта — союз держав, які боролись проти Німеччини та Австрії у першій світовій війні, — далі визнавав існування Росії у межах старої Російської імперії. Антанта, отже, не визнала існування Української Народної Республіки. Більше того, Антанта проголосила блокаду Української Народної Республіки. Молодій українській державі довелося боротися з білими та червоними росіянами, з українськими комуністами, згодом з поляками та румунами. В краю, зруйнованому війною, почалася епідемія дизентерії й тифу. Блокада Атланти відтяла Україну від необхідних ліків.

Україна стала ареною російської громадянської війни та війни за власну незалежність. Білогвардійців підтримувала Антанта, вважаючи, що Українська Народна Республіка, яку остаточно очолив Симон Петлюра, це лиш варіант комунізму. Більшовики робили спроби захопити Україну, атакуючи з півночі і зі сходу. Економічна й соціальна структура країни розпалась. Межа між військовою службою і партизанськими загонами лежала в політичних переконаннях: герої по одному боці

вважалися злочинцями по другому. В ті тяжкі часи постала перша об'єднана організація жінок України, яка свідчить: українські жінки стихійно зрозуміли, що треба знайти нові методи порятунку нації і що ці методи необхідно розвинути саме їм.

Міжнародний жіночий рух

Відповідником березневої революції 1917 року для українців із західних земель був так званий «Листопадовий чин». У ніч на перше листопада 1918 року, за кілька днів перед остаточним розвалом австрійсько-габсбурзької імперії, українці у Львові захопили владу в свої руки. Із міської ратуші вперше гордо майорів синьо-жовтий прапор. Перший листопад став для українців із західних земель символом героїзму. У самому перевороті першого листопада жінки не брали прямої участі. Це трохи дивно. Чейже знаємо, що не тільки галичанки і буковинки мали декілька жіночих товариств, але українки із західних земель готувалися до війни, організуючи курси медичної допомоги і військової підготовки. Українки у Львові навіть почали творити фонд народної помочі в разі того випадку, що війна може знищити існуючі імперії. Більше того, як я вже раніше згадувала, жінки із західних земель вступали до війська.

У Львові першого листопада, однак, жінок не було на вирішальних місцях. Сам переворот був підготований таємно. Навіть дружина Льва Шепаровича, австрійського офіцера, який мав одну з провідних координаційних функцій у перевороті, не була втаємничена у всі деталі підготовки. Поляки не віддавали легко Львова, довелося боротися за кожний будинок, за кожний камінь. Протягом першого тижня боїв у Львові Ольга і Галя Онацькі, сестри з Наддніпрянщини, обслуговували телеграфну і телефонну централю. Не було кому їх змінити.

Мілена Рудницька, пишучи у військовій газеті «Український прапор» через рік після перевороту, нарікала, що війна мала дуже негативний вплив на українок із західних земель. Чомусь не відразу пригадали собі те, що жінки можуть боронити справи свого народу. Мілена Рудницька описує, як цілі групи львів'янок приходили до Народного дому в перші дні листопада й хотіли десь стати в пригоді. Щойно на третій день жінок послали... до кухні. Деякі з тих жінок мали вищу освіту. Мілена Рудницька далі нарікала, що кухнею відав сильний чоловік, який був би придався в боях. Мілену Рудницьку особливо боліло те, що її

згодом у Львові заарештували польські легіонерки. Ці самі жінки перенесли зброю полякам перед очима українських стрільців, які вважали, що лицарська гідність забороняла підозрівати польок у будь-якій військовій дії.

Мілена Рудницька насамперед осуджувала не всю громаду чи чоловіків-лідерів, а самих жінок за те, що вони не змогли взяти діяльної участі в перевороті. Тут Мілена Рудницька була нещадна до жінок; вона писала в тому ж «Українському прапорі»:

«Судьба не дозволила поки що змазати перед грядущими поколіннями закиди недозрілості та індоленції, на який українське жіноцтво почасти заслужило собі в трагічних днях падолиста».

Софію Олесків-Федорчак, ще одну жіночу активістку, хоч не так добре знану, як Мілена Рудницька, листопадовий переворот захопив на польській частині міста. Вона писала у своєму щоденнику, яке сильне було її зворушення, коли ранком побачила «розліплені маніфести Української Ради чотирма мовами: українською, польською, німецькою, жидівською». Вона поспішала, щоб знайти групу українців, до якої вона могла б долучитись, щоб у чомусь допомогти боротьбі. Та Софія Олесків-Федорчак таки не потрапила до своїх; просиділа шістьнадцять днів під кулями у будинку, який був під облогою.

Поляки відвоювали Львів 22 листопада, але не захопили всієї Галичини. Бої за Західну Україну йшли далі, і вони поєдналися з боротьбою за Українську Народну Республіку.

У Львові після героїчного першого листопада 1918 року і трагічної втрати Львова в останні тижні листопада жінки домоглися участі в Горожанському комітеті. В його рамках вони створили жіночий відділ, який опікувався пораненими та виконував функції Червоного Хреста. Жінки тим разом узялись до праці і забороняли будь-кому доступ до ранених без того, щоб не повідомити жінок. Софія Олесків-Федорчак остаточно перебрала опіку над військовими сиротами, для яких хотіла забезпечити «світло ясної будучності, хоч поки що плывуть ріки, криваві ріки» («Наша мета», ч. 21, 16 листопада 1919 року). Навіть критична Мілена Рудницька визнала, що своєю працею на громадській ниві львівське жіноцтво показало і свою працездатність, і свою громадську виробленість. Вона писала в газеті «Наша мета», ч. 22 від 23 листопада 1919 року:

«Цілу гуманну працю, яка єдино осталася дозволеною в часах ворожого наїзду, переняла на себе українська жінка: матеріальна й моральна опіка над родинами наших жовнів, над всіма неповинними жертвами знущання, одним словом, головна частина діяльності Горожанського Комітету спочиває в руках жіноцтва. А поза чисто філантропійною діяльністю, майбутній історик запише на наш рахунок й інші вчинки, яких не посоромився би осяяний славою український жовнір».

Віддана, скромна і корисна діяльність жінок переконала врешті галицьких чоловіків про важливість жіночої праці поза домом. В окупованому поляками Львові Олена Шепарович та Олена Косевич одержали від польського генерала Сікорського дозвіл опікуватись українськими

раненими вояками. Жінки домоглися того, щоб під наглядом Червоного Хреста вони могли відвідати українських військовополонених у польських таборах. Коли табори відвідала комісія Герберта Гувера, що пізніше став президентом США, вона призначила дві жінки, Марію Бурачинську і Софію Цегельську, відповідальними за розподіл допомоги полоненим.

Крім того, галичанки у Львові знову почали видавати газету, з якої взято повище цитати. Газета виходила від першого лютого до 14 грудня 1919 року. Повна назва газети звучала так: «Наша мета: Часопись робітного жіноцтва». Редактором її була Дарія Старосольська. Редакція містилася на вулиці Руській, число 3, на першому поверсі. Мета газети проголошена ясно у першому числі (задержую правопис оригіналу):

«Випускаючи у світ отже перше число Нашої Мети, ставимо собі головним завданням обзнайомити загальн нашого жіноцтва з правами, які прислугують всім горожанам Української Республіки. Права ті вирівнують прогалину між жінкою і чоловіком, яка досі існувала. Ми хочемо розбудити серед нашого загалу живе заінтересування тими всіми правами, які осягнули ми, стаючи вільними громадянами Української Республіки. Права, однак, накладають обов'язки! І якраз, усе робітне жіноцтво, без огляду, чи його праця фізична чи умова, публична чи домашня, мусить ті обов'язки виконувати. Окрема організація робітничого жіноцтва сповнить своє завдання найкраще, коли належно приготує їх до політичного життя. Українська республіканка мусить зайняти належне їй місце в суспільному житті, мусить користатися з належних їй горожанських прав».

«Наша Мета: Часопись робітного жіноцтва» хотів стати також засобом зв'язку між усіма жінками України. Була надія, що такі демократичні сили народів виграють і що серед них, в народів вільних колі, засяде українська держава, тим більше що 22 січня 1919 року у Києві обидві частини українського народу, Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка, об'єдналися в одну державу. Українські жінки хотіли взяти участь у спільній боротьбі за Українську Народну Республіку. Ось що писали вони тоді:

«Робітниця і жінка — ті дві суспільні одиниці, які досі були майже вичеркнені з суспільного реєстру, вели довгі літа боротьбу за свободу, за свої людські права... Жінки, яких обов'язки і права в'язалися тільки з домашнім життям, майже не почували себе членами суспільності. Вони до нового життя є майже неприготовані. І тому жінки мусять дуже енергійно взятися до своєї організації. Ся організація мусить в першій мірі втягнути весь загальн робітного жіноцтва в громадське життя, бо досі лише деякі одиниці брали в нім участь».

Так писала у першому числі львівської газети «Наша мета» від першого лютого 1919 року Дарія Шухевич-Старосольська, редактор газети. Я зумисне вибрала цю цитату, бо в історії України ми часто надто просто представляли минуле краю. Українську Народну Республіку вважають часто витвором українських націоналістів, забуваючи сильну атракцію — ще не запламленого історією — соціалізму. Соціалізм був по-

пулярний і на західних землях України, і в Українській Народній Республіці.

Старосольська писала далі:

«Не диплом, не титул мають бути остаточною цілею виховання, але інтелігентна самостійна людина, здібна жити та йти з розвоєм та духом часу».

Наші діди підкреслювали революційні зміни в державах, але деякі бабуні підкреслювали революційні зміни в суспільствах. Мілена Рудницька у тій же «Нашій меті» зазначала:

«Всесвітня війна, а радше, всесвітня революція, освободила половину людства з дотеперішнього поневолення. Десяткам мільонам жінкам принесла горожанську рівноправність, зробила їх рівноправними з мужчинами членами держави».

Жінки на західних землях не відрізняли себе від жінок інших частин України і, коли тільки могли, працювали з жінками всієї України. В серпні 1919 року за ініціативою Блянки Баранової, Іванни Одрини і Марії Пісецької-Струтинської представниці різних існуючих жіночих організацій проголосили заснування Союзу українок всіх частин України. Сталось це в Кам'янці-Подільському, де тоді була головна квартира Української Народної Республіки.

Жінки не надто багато приділяли уваги тому, як назвати свою організацію. Часто називали просто Жіночий союз, подекуди Жіноча громада, а в Галичині згодом писали про Союз українок. Тому, що в країнах Європи вже існували ради жінок, з'єднані у Міжнародну жіночу раду, українські жінки в міжнародних заявах звали свою організацію Українською національною жіночою радою.

Ця організація провадила добродійну та громадську роботу. У ній працювало п'ять секторів: медичний і допомоговий для військових (очолювані Марією Юринцею і Оксаною Бірецькою); економічний (на чолі з Оленою Одриною); культурний, яким керували Софія Русова та Людмила Старницька-Черняхівська. Мистецьким відділом відала Марія Грінченко. Жінки не бачили потреби творити окремий політичний сектор — вони вважали, що включаються у політичну працю держави.

Цій державі, однак, не судилось існувати в нормальних обставинах. Головна праця жінок остаточно виявлялася в добродійній праці та в намаганні того, щоб на Україну і її долю звернула увагу решта світу.

В роки боротьби за визнання власної держави — з 1918 по 1922 рік — і впродовж десятків літ після того українські жінки намагалися навести близький зв'язок з іншими європейськими жінками. Таким чином, вони ставили українську справу на міжнародному форумі. Українські жінки в Українській Народній Республіці і Західноукраїнській Народній Республіці вважали, що жіночі організації мають подвійне завдання. Вони тримались думки, що українські жіночі організації мають координувати діяльність жінок, а рівночасно вони мають служити вікном в Європу через жіночий міжнародний рух для цілої України.

Насамперед українські жінки намагалися здійснити близький зв'язок з Міжнародною жіночою радою. Це була найстарша та найбільш впли-

вова міжнародна жіноча організація. Вона була створена у Вашингтоні 1888 року з ініціативи англійських та американських жіночих клубів. Дуже швидко жіночі організації західних країн Європи вступили в її члени, з країнами Східної Європи був деякий клопіт. Жінки з Британії і США наполягали на тому, що лиш одна організація від кожної держави має репрезентувати жінок тієї держави. Вони — американки та англійки — не могли зрозуміти, чому чешкам, угоркам та полькам не на руку репрезентація однієї австрійської делегації. (Нагадаю: мова йде про кінець дев'ятнадцятого сторіччя — періоду Австро-Угорської імперії). Їм тяжко було зрозуміти, що габсбурзька Австрія складалася із чотирнадцяти офіційно визнаних національностей. На міжнародних з'їздах Жіночої ради — в Чикаго 1893 року, в Лондоні 1899 року, в Берліні 1904 року та в Торонто 1909 року — жінки розглядали національну та расову проблеми. Коли закінчилась перша світова війна, ці жінки в надії, що сильніше розвинена сітка жіночих організацій таки зможе протидіяти дальшим війнам, готові були співпрацювати з усіма народами. Найбільш впливова жіноча організація, яка складалася із знатних та грошовитих жінок Європи та Америки, була готова співпрацювати з жінками відновленої Української держави, про яку європейки майже нічого не знали.

Ініціативу домогтися вступу до Міжнародної ради жінок подала Марія Зархій, дружина дипломата на службі Української Народної Республіки Сергія Зархія. Вона переконала інших жінок Української Народної Республіки, щоб ті не погорджували міжнародним жіночим рухом, бо саме у тій міжнародній організації українки доб'ються міжнародного визнання.

Міжнародна жіноча рада організувала з'їзди що п'ять років, а її комісії зустрічалися значно частіше. Міжнародні організації, особливо у післявоєнні роки, високо цінили присутність Міжнародної жіночої ради у своїй діяльності. Ця рада співпрацювала з Червоним Хрестом та брала активну участь у творенні Ліги Націй. Перший повоєнний конгрес ради відбувався в Осло 1920 року і збігся з десятиліттям незалежності Норвегії. Норвегія дала значну підтримку конгресові. Наради відбувались у парламенті, і король та королева Норвегії вітали делегаток. Конгрес працював над відбудовою знищених війною територій та обговорював, як посилити демократичні держави, зробити їх опорою миру. Для українців цей конгрес виходив поза межі виключно феміністичного з'їзду. Українська Народна Республіка уповноважила Марію Зархій та Галину Чикаленко-Келлер представляти жінок України, і навіть ті чоловіки, які зневажливо ставилися до праці жінок, розуміли широкі можливості, які давала Міжнародна жіноча рада, і повністю їх використали. В Осло Україну прийняли до Міжнародної ради. Представниці України виступали на всіх форумах. Вони також розробили плани економічної співпраці України з Норвегією та приготували шлях допомоги українським дітям, жертвам війни. Внаслідок праці українських жінок Червоний Хрест поцікавився ситуацією в Україні.

Таким чином Міжнародна рада жінок та інші міжнародні жіночі

організації здобули українцям міжнародний форум навіть тоді, коли формально українські чоловіки не могли добитися голосу на загальній міжнародній арені. Ця праця, як і вся доля Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, підтвердила потребу прямого зв'язку українців із західними державами.

Західні держави мали Російську імперію за союзника. Коли цар Микола II зрікся престолу, союзники, чи як їх також називали — Антанта (мова йде передовсім про Францію, Британію, США), визнала Тимчасовий уряд в Росії. Права українців на власну суверенну державу Антанта не визнала і не вважала мирний договір у Берестю-Литовським дійсним. Згідно з тим договором, Росія (тоді вже з урядом Леніна) визнавала повне право України на незалежність. Антанта, однак, повірила представникам російського Тимчасового уряду, що Українська Народна Республіка — це тільки фронт більшовиків і що Симон Петлюра, який очолює уряд УНР, — відомий марксист і антисеміт. Полякам не важко було поширити серед західних союзників подібну думку про Західноукраїнську Народну Республіку, додавши ще, що українці — це витвір австро-німецької пропаганди.

Із творенням негативної політичної думки про Україну також значно легше було переконати Захід, що Україна небезпечна Європі не тільки політично, а ще також і тому, що на Україні поширилась епідемія тифу, дезинтерії та інші пощесті, які могли б заразити Європу, коли та буде мати будь-який контакт з Україною. В такий спосіб після остаточного розвалу Німеччини та Австрії Антанта могла успішно провести карантин Української Народної Республіки і не допустити постачання потрібних ліків, дезинфекційних засобів та зброї. Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка були відтіяті від допомоги Заходу.

Жінки західного світу наприкінці дев'ятнадцятого століття створили міжнародні жіночі організації, ціль яких була запобігати війнам між державами. Міжнародна жіноча рада, Міжнародний суфражистський союз та Міжнародна жіноча ліга за мир і свободу виступили на європейську арену під прапорами пацифізму та міжнародної співпраці. Хоч намагання жінок припинити першу світову війну не мали жодних наслідків, жінки після війни продовжували свою працю, щоб не допустити нової війни.

Тоді, коли жінки ще не мали права голосу, була надія, що участь жінок у політичному житті своїх держав буде мати сильний вплив на політику, що війни стануть неможливими. Жіночі товариства і міжнародні недержавні товариства були новими явищами у світі, і на них покладались великі надії. Жінки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки, створивши в Кам'янці-Подільському об'єднану українську жіночу організацію, намагались стати активними членами міжнародних жіночих організацій. Вони відразу включились у міжнародний жіночий рух та брали участь у міжнародних з'їздах Міжнародної жіночої ради, Міжнародного суфражистського союзу та Міжнародної жіночої ліги за мир і свободу. Жіночі

організації прийняли українських представників і співпрацювали з ними аж до половини 1920-х років.

Українки підкресливали, що Україна — багата країна і що тільки війна та чужинецькі наїзди знищили її природні багатства до тієї міри, що всьому населенню загрожує голод та пощесті. Жінки звертались за допомогою, особливо за ліками. Усюди вони підкресливали потребу допомоги українському населенню. Ось приклад із заклику Українського жіночого комітету до скандинавських жінок:

«Поля (України) стоять пустирями. Населення тисячами живе в землі (тобто в землянках), без потрібних машин, без матеріалів і без сили до опрацювання землі. Сотки тисяч сиріт вештаються повсюду, без даху над головою, без пристановища, без родини, часто не знаючи імена своїх батьків, з тим страшним чувством, що вони сказані на голодову смерть. Наша молодіж живе в страшній не даючись описати нужді, без знання і виховання в страшнім пониженню. Школи наші знищені ворогом, а ми не в силі будувати нових.

Ми, українські жінки, не можемо зарадити страшному нещастю. Ми безсильні, нам треба відваги і помочі в наших перших кроках. Наша сила розбивається о щораз то нові нещастя. Довголітня війна і страшні пережиття знищили наші нерви.

Ми, українські жінки, звертаємося до вас з криком розпуки: допоможіть нам! Поможіть нашим дітям! Не дайте, щоб на очах цілого культурного світа гинуло мільйони нещасних дітей».

Так писали жінки з України в червні 1920 року, звертаючись до жіночих організацій Європи. Тоді ще не було зрозуміло, хто остаточно перемаже на землях України. Українки, згуртовані в жіночому товаристві, яке вони називали то Жіноча громада, то Українська рада жінок, намагались брати участь у всіх з'їздах та конференціях де тільки могли. Про Україну Європа далі мала туманне уявлення. Українська Народна Республіка утотожнювалась з Радянською республікою, а Симон Петлюра вважався то марксистом, то антисемітом. Англійці, вовтузившись з ірландцями, не могли зрозуміти, чому українці морочать їм голову, а не росіянам: американці навіть не переобрали Вудро Вільсона президентом, так європейська війна їм надокучила; а французи хотіли мати сильно Польщу, як забороло перед Німеччиною. До всього Європа була виснажена війною, і держави хотіли миру, щоб відбудувати свою економіку.

Однак жінки західноєвропейських країн відбудовували світ на принципах миру і справедливості. Вони готові були вчитись і слухати, і пізнавати світ, який щойно перед ними відкрився. Для багатьох жінок уся Східна Європа була новістю, тому вони звертали більшу увагу на Україну, яка до деякої міри притягала навіть більшою екзотикою, ніж решта Східної Європи. В додаток, жінки з Наддніпрянщини активно підтримували ідеї миру та роззброєння, які були близькі жіночим активістам Європи та Америки минулого століття. Так українки легко знаходили спільну мову з жінками, активними в європейському пацифістичному та феміністичному рухах.

На міжнародній повоєнній арені серед українок виступають три по-статі: це Марія Зархій, Софія Ліндфорс-Русова та Ганна Чикаленко-Келлер.

Про першу, Марію Зархій, знаємо мало. Вона була єврейського походження, володіла добре європейськими мовами і вдало представляла потреби Української Народної Республіки. Була дуже відкрита і дуже говірка, подобалась американкам і німкам. Але не знала добре історії України і деяких жінок відштовхувала своєю сильною особистістю. Марія Зархій представляла Українську раду жінок на конгресі Міжнародної ради жінок в Осло у вересні 1920 року. Тут-то й прийнято Українську раду жінок до Міжнародної ради жінок.

Софія Ліндфорс-Русова — худа, завжди одягнена в чорному, поважна і працююча — посвятила ціле життя українській справі. За професією була вчителькою, займалась громадською працею і ще молодою жінкою разом зі своїм чоловіком зайнялась видрукуванням у Празі та перевезенням на Україну першого повного нецензурованого видання «Кобзаря». Вона півроку жила і викладала у Кам'янці-Подільському, коли це місто вже було під контролем більшовиків, отже, могла говорити із власного досвіду про державний лад у комуністичній системі. Це вона робила вдало, прямо, просто і дуже ефективно на різних міжнародних з'їздах міжвоєнного періоду.

Найбільш ефективною постаттю серед українських жінок у перші роки післявоєнного періоду була Ганна Чикаленко-Келлер. Донька Євгена Чикаленка, мецената та культурного діяча українців. Ганна закінчила вищу освіту у Шотландії. Одружена з шотландцем, вона мала близькі товариські стосунки з провідниками англійського та шотландського жіночих рухів, добре володіла англійською, французькою та німецькою мовами, мала організаційний хист, могла близько співпрацювати з галичанками та мала родинний маєток, який Чикаленки завжди ставили до послуг українським організаціям. Ганна Чикаленко-Келлер дбала, щоб Україна була представлена гідно на всіх міжнародних з'їздах по першій світовій війні. Про себе Чикаленко-Келлер нічого не писала, і мало хто знає про її працю для доброго імені України. На щастя, вона залишила свій архів у США, і він тепер у фондах Української вільної академії наук у Нью-Йорку. З тих фондів, доповнених матеріалами жіночих міжнародних організацій, і вдалось нам дещо відтворити про працю українських жінок на міжнародному форумі.

Завдяки старанням Марії Зархій та Ганни Чикаленко-Келлер громадянок Української Народної Республіки прийняли до найстаршої міжнародної жіночої організації — Міжнародної ради жінок. Офіційно українська делегація була членом ради до 1925 року. Рада притримується державного принципу, і коли Українська Народна Республіка втратила всю надію на перемогу в Україні, а радянська влада виступила проти фемінізму, ототожнюючи його з буржуазним націоналізмом, українки могли продовжувати працю у цій організації тільки як члени рад країн своїх поселень. Деякі жінки українського походження брали і беруть участь у праці ради в цей спосіб по сьогоднішній день. Напри-

клад, на відзначені століття Міжнародної ради жінок, що відбулось у Вашингтоні в липні 1988 року, Союз українок Америки, який входить до складу Американської ради жінок, влаштував для делегатів міжнародного з'їзду офіційне прийняття із показом історичного одягу України. Представники понад сімдесяти держав брали участь у прийнятті.

В роки після першої світової війни участь українок була значно скромніша, але все ж таки була. Жінкам вдалось виступити на міжнародному форумі впливової жіночої організації. В той час коли заперечувано саме право на окреме існування українців, це був неабиякий успіх.

В додатку до Ганни Чикаленко-Келлер, Софії Русової та Марії Зархій молода Надія Суровцева відіграла у післявоєнний час важливу роль у жіночих міжнародних організаціях. Суровцева і Русова брали участь у праці українок у Міжнародній жіночій лізі за мир і свободу, впливовій міжнародній жіночій організації лівого забарвлення. Цю лігу створили американки, англійки, бельгійки, французьки та німки, скликавши в другій половині квітня 1915 року з'їзд миру у Гаазі. До миру не дійшло, але жінки не припиняли працювати на мир. Взагалі, міжнародні жіночі організації були чутливіші до боротьби за мир, ніж за обстоювання національних прав. Мир, роззброєння, критика постійних армій — це справи близькі серцю східноукраїнської інтелігенції. Завдяки цьому українські жінки схилились до жіночих організацій, що виступали проти війни. Хоч просоціалістичне наставлення ліги не задовольняло таких українок, як Чикаленко, однак факт, що ліга наголошувала права кожного народу на самовизначення, компенсував ліве забарвлення організації.

Ліга була першою міжнародною організацією, що скликала конференцію після закінчення першої світової війни. Ганна Чикаленко-Келлер увійшла до ліги за посередництвом Кристал Мекмиллен, разом з якою вона вчилась у Шотландії. Атмосфера праці в лізі — невимушена, відкрита, демократична — подобалась українкам, і на другому з'їзді ліги у Відні в травні 1921 року українки вже мали відділи ліги в Берні, Львові, Перемишлі та Тарнові. В праці ліги брали участь Марія Грушевська, Людмила Старицька-Черняхівська, Марія Бачинська-Донцова, Валерія О'Коннор-Вілінська, Оксана Лотоцька, Блянка Баранова та Лідія Храпко-Драгоманова. Українки підкреслювали свою відданість справі миру, але також свою боротьбу за самостійність.

Дуже активною і ефективною, завдяки своїй одночасній участі в австрійській секції ліги, була Надія Суровцева, член Української ради жінок. Суровцева, як докторант історії Віденського університету, гостро почала критикувати Симона Петлюру, тоді голову екзильного українського уряду за певний правий ухил. Вона поділяла всю філософію ліги і радо брала участь у з'їздах ліги. Так Суровцева поїхала до США на конгрес ліги у 1924 році, де вона обороняла вже не Українську Народну Республіку, а радянську. Вона планувала виїхати на Україну, ближче ознайомитися з життям Радянської держави, а тоді далі працювати на міжнародному секторі на користь Радянської України. Повернувшись

на Україну 1924 року, Суровцева сподівалася, що, пізнавши ближче Радянську Україну, зможе заступати її інтереси за кордоном. Та шляхи Надії Суровцевої і Радянської України пішли іншим руслом — Радянська Україна не розвинула своєї участі в міжнародному житті, і жінки Радянської України не створили незалежної жіночої організації. Арешт Юрія Коцюбинського, а невдовзі арешт Надії Суровцевої поклали кінець тим планам. Суровцева виїхала поза кордони України, але не в Західну Європу, а на північ, в Сибір. У таборах вона провела понад двадцять п'ять років.

Незважаючи на те, що Радянська Україна не цікавилась ані українськими жінками, ані міжнародним жіночим рухом, участь українських жінок у міжнародному жіночому русі тривала далі. Жінки західних земель України і жінки-емігрантки з України намагались репрезентувати справу України на міжнародному форумі. Особливо цікавою була праця жінок-емігранток з України у Міжнародній жіночій лізі миру та свободи, інтернаціональним угрупованню жінок пацифістичних настроїв та лівих політичних переконань, в якому Надія Суровцева брала участь до її виїзду в Україну. Участь жінок-емігранток з України тривала до початку другої світової війни.

Незважаючи на політичні та суспільні різниці, праця жінок у Міжнародній жіночій лізі миру та свободи тісно зливалась із працею жінок у Міжнародній раді жінок, яка об'єднувала поміркованих та консервативних жінок. Обидві організації тісно співпрацювали між собою і допомагали одна одній. Толеранція відбивалась і на українських жінках — вони також тісно співпрацювали, не критикували одна одну, навіть коли у них були політичні розбіжності.

Ганна Чикаленко-Келлер часто координувала працю українок і сама написала брошуру про українське жіноцтво під заголовком «До жінок культурного світу». Видавцем цієї брошури був Національний комітет. В листі, мабуть, до Мілени Рудницької Келлер пояснивала, що вибрала таку назву комітету, «щоб не пов'язувати її з будь-якою іншою організацією і вможливити її використання у різних країнах» (лист з 8 червня 1923 року, в Архіві УВАН). Брошуру видано різними мовами Західної Європи. Ганна Чикаленко-Келлер також заснувала Товариство оборони прав української жінки, щоб українки мали доступ на з'їзди жіночих організацій, які намагались вибороти жінкам рівноправність.

Вибираючи делегаток на міжнародні з'їзди, Келлер та інші українки завжди намагались мати представниць з усіх частин України. Це, звичайно, їм вдавалось, і жінки витворили близькі взаємини та тісну співпрацю між собою. Тому що українок не відкидали від участі та формальних виступів на міжнародних конгресах та з'їздах — як це ставалось з представниками української діаспори взагалі, — жінки виробили більшу практику в цій ділянці, ніж українські чоловіки. Переглядаючи кореспонденцію, пов'язану з участю українок у різних нарадах міжнародних організацій, бачимо, що жінки старанно готувалися до кожного з'їзду. Вони також намагались залучити до праці тих українок,

які жили поблизу країни чи міста зустрічі і які володіли потрібними мовами. Час від часу Келлер, рекомендуючи ту чи іншу жінку для участі в делегації, запевняла, що, мовляв, хоч у цієї жінки досить грошей, аби заплатити за своє перебування, проте її політичні погляди не відрізняються від тих українок, у яких значно менше грошей.

Келлер і Русова продовжували підкреслювати на всіх з'їздах, що українки поділяють разом з рештою людства надію на мир, хоч той факт, що їхні сусіди пригноблювали українців, робив цю надію досить ілюзорною. Русова, яка до кінця свого довгого життя залишилась прихильницею радикальних поглядів, обороняла права українського народу в СРСР. Вона підкреслювала те, що сталінський режим — це тиранія, а не державна система, яка намагається провести в життя принципи соціалізму. На міжнародних з'їздах Софія Русова боронила українських селян та робітників, розповідала про погром української інтелігенції та про брутальну смерть українського села у штучно створеному голоді 1933 року. Ліві європейки не один раз намагались відібрати Русовій мікрофон, але українки твердо тримались своїх позицій, брали участь у всіх нарадах і виступали — якщо не з окремими доповідями, то в дискусіях. Русова з допомогою таких жінок, як Ольга Галаган, далі брала участь у нарадах Міжнародної жіночої ліги миру та свободи до початку другої світової війни. Хоч у ті роки більшість українок сумнівались у доцільності тієї організації, тому що вона щораз то яскравіше виявляла прорадянські тенденції, проте українки не виступали проти Русової, і та далі на міжнародному форумі обороняла ідеї справжнього соціалізму перед спотворенням його Радянською державою.

Створення Союзу українок в Галичині та Волині в 1921 році і організаційна співпраця союзу із всіма іншими жіночими українськими організаціями поза теренами Радянської України скріпила участь українських жінок на міжнародній жіночій арені.

Згідно з договором, підписаними після першої світової війни, Галичина та Волинь увійшли до складу Польщі. Галичина, однак, мала перейти під контроль Польщі тільки на двадцять п'ять літ. Після того часу мали відбутися вибори та опитування населення, щоб вирішити волю людей. В намаганні хоч якоюсь мірою забезпечити додержання принципів прав народів великої держави Європи вимагали від держав Східної Європи, щоб ті підписали заповіді, що вони не будуть порушувати права національних меншин на свою самобутність. Держави Європи також створили окремі міжнародні комітети оборони прав національних меншин. Ці комітети проводили свої власні з'їзди і наради, на яких обговорювались проблеми, що не входили в коло заходів офіційних держав.

Тому що жінки Галичини та Волині зуміли вибрати жінок до польського парламенту, які представляли інтереси українців, а особливо українок, українки при кінці 1920-х і впродовж 1930-х років брали дуже активну участь у міжнародних з'їздах Європи. Ця участь не обмежена жіночими міжнародними з'їздами, хоч міжнародні жіночі з'їзди давали українцям плацдарм до міжнародної арени. Особисті зв'язки і досвід,

які українські жінки здобули на жіночому форумі, були неоціненні. На міжнародному політичному форумі жінки вже виступили як освічені та загартовані політики.

Галицькі і волинські жінки, використовуючи політичні можливості Польщі, під контролем якої вони перебували, та користаючи із контактів українських жінок у міжнародному жіночому русі, намагались втримати зацікавлення зовнішнього світу українськими справами. Провідну роль у цій ділянці відіграли Мілена Рудницька, яку обрано головою Союзу українок в 1928 році, а послом до парламенту в 1927 році, та Олена Кисілевська, котру обрано до сенату та котра видавала жіночий журнал «Міноча доля» і була організаційною референткою Союзу українок. Кисілевській багато завдячуємо у поширенні Союзу українок по селах Галичини. Олена Кисілевська, за фахом учителька в Коломиї, говорила, поводитись та виглядала як типова бабцювата жіноча активістка минулого століття, не загрожувала ані жінкам, ані чоловікам своєю зовнішністю і своєю поведінкою. Вона обороняла права жінок у родині і в країні. Подорожуючи по Америці, Канаді і Європі — в Америці у неї був брат, а в Канаді син, — вона значно допомагала у створенні українських жіночих організацій у всіх країнах поселення. Своєю участю у галицькому та міжнародному жіночому русі Кисілевська нейтралізувала атаки на жінок-активісток, що ці, мовляв, радикали. Її консервативні погляди і те, що вона кожному нагадувала прототип власної бабусі, уможлилювали Кисілевській організувати жінок по цілій Галичині та представляти українських жінок на міжнародних форумах.

Все ж таки Мілена Рудницька відіграла у міжвоєнному періоді найважливішу роль як серед жінок, так і в політичному житті України. Її ім'я пов'язане насамперед із зростом Союзу українок в Галичині та з творенням світової організації українського жіноцтва поза межами Радянського Союзу. За час, коли вона очолювала Союз українок, ця організація в самій Галичині охоплювала близько ста тисяч членів. Рудницька також поширила цю організацію поза межі Галичини та допомогла у творенні Всесвітнього союзу українок, куди входили всі жіночі організації українок поза межами Радянського Союзу.

Союз українок не був витвором лише Рудницької. Ця організація охоплювала жінок різних політичних напрямків, суспільних прошарків та громадських поглядів, щоб можна її вважати здобутком однієї людини. Але, щоб така організація розвивалась, щоб вона відповідала потребам своїх членів, щоб вона вмiло та чутливо підхоплювала намагання села прискорити темп модернізації та включити жінок у політичне життя країни, треба було відповідного проводу. Рудницька дала організації потрібний провід. Під її головуванням Союз українок став важливою громадською та політичною організацією. В час коли Союзом українок провадила Мілена Рудницька, ніхто не вважав, що це тільки організація жінок, — Союз українок був громадською організацією. Він відігравав політичну, суспільну та економічну роль в житті цілої української громади.

Мілена Рудницька не була пересічною людиною. Вона успішно зумі-

ла пов'язати рутинну працю з візією великого ідеалу. Була здисциплінованою, цілеспрямованою, високоосвіченою людиною, яка не боялась конфронтації і радо брала провід у свої руки. Одночасно була толерантною, вмiла заохотити інших до праці та вмiла віддати відповідальність іншим.

Народилась Мілена Рудницька в Зборові 15 липня 1892 року. Її батько, котрий помер, коли їй було десять років, був українським адвокатом. Мати, донька єврейського дрібного підприємця, виховала всіх дітей на визначних українських діячів: Володимир був адвокатом, який цікавився та допомагав театрам; Іван — знаний як Кедрин — ще досі, маючи дев'яносто років, є одним із провідних українських журналістів поза межами України; Михайло — відомий літературознавець та письменник; Антін — один із кращих українських композиторів та диригентів. Родинна амбіція і доба змусили Мілену Рудницьку поставити питання про роль жінки в модерному світі. Середню освіту здобула Рудницька у Львові, докторат з математики у Віденському університеті. Там вона одружилася з Павлом Лисяком. Подружжя не було щасливим, пара швидко розлучилася після народження сина — пізніше історика Івана Лисяка-Рудницького. Вдруге Рудницька не виходила заміж.

Цікаво, що в час, коли Мілена Рудницька очолювала Союз українок, той факт, що вона була єврейського походження і розведена, не обговорювався в дебатах. Навпаки, Рудницька користувалася широкою популярністю в українській громаді.

За політичними переконаннями Мілена Рудницька була поміркованих демократичних поглядів, толерантна, розважна і дуже вимоглива. Своєю pracowитістю відрізнялась від більшості галичан, як жінок, так і чоловіків. Висловлювалась виразно й відкрито, та почасти ганила жінок за брак серйозного підходу до праці та за їхнє ліниство. Рудницька любила політичну діяльність і поставила Союз українок в ряді провідних українських громадських організацій. Вона відіграла особливо важливу роль у намаганнях українців здобути зацікавлення зовнішнього світу. Союз українок став форумом, з якого Мілена Рудницька говорила до зовнішнього світу, бо українські жінки змогли висунути українську справу на міжнародну арену. Вони використовували всі міжнародні з'їзди, щоб поставити справу України на порядку денному. Після виборів у Галичині та на Волині 1928 року, коли Мілена Рудницька ввійшла до Союму, а Олена Кисілевська до Сенату Польщі, престиж Союзу українок ще більше зріс.

Рудницька включилась в працю Міжпарламентського союзу і брала участь також у всіх з'їздах Конгресу національних меншин. Цей останній був міжнародним союзом, який прагнув до того, щоб справи малих народів, а особливо національних меншин, у міжвоєнній Європі не сходили із арени міжнародного зацікавлення. Мілена Рудницька поєднувала свої зв'язки в жіночих організаціях з міжнародною працею. Наприклад, 1928 року на її пропозиції жіночі організації включено в засідання Конгресів національних меншин.

В роки, коли сталінський терор відтяв Україну від цивілізованого

світу, західні українці та українці з інших частин світу намагались зберегти пам'ять про Україну та ширити відомості про неї. В тридцяті роки Мілена Рудницька брала участь у майже кожній західноукраїнській делегації за кордоном. Найважливішою була її праця, пов'язана з погромом західних українців Польщею в 1930 році, так звана пацифікація, та в намаганні звернути увагу світу на голод в Україні 1933 року.

Пацифікація була ознакою особливо небезпечного спалаху в напружених взаєминах між поляками та українцями. Під час жнив 1930 року фракція українського правового крила в Галичині спалила деяку частину збіжжя, що належало польським землевласникам. Це послужило приводом зорганізованого згори і виконаного на місцях погрому українського населення у більше ніж тисячі сіл та у десятих містах Галичини. Українців жорстоко бито, а їхні господарства та установи руйновано.

Покладаючися на свої міжнародні зв'язки, жінки складали та розповсюджували петиції та підносили питання українських кривд на всіх можливих форумах. Рудницьку, з огляду на її практику як промовця та знання мов, українська парламентська делегація вибрала своїм представником на з'їзд Ради парламентаристів у Женеві 1931 року. Рудницька підготувала потрібні матеріали та зізнання, і Міжпарламентський союз утворив комітет для розгляду справи українців у Польщі. Комітет складався з представників Великобританії, Італії та Норвегії. Британські парламентаристи виступили в обороні українців, і Мілену Рудницьку запрошено до Англії на переговори з членами Британського парламенту. Вона зустрілася з представниками лейбористського уряду та мала успішне інтерв'ю, надруковане в «Манчестер Гардіан». Зустрілась Рудницька також з диктатором Італії Беніто Муссоліні, але підтримки його не захотіла.

Комітет Ліги Націй зробив догану Польщі за поведінку щодо українців. Але Ліга Націй не була в силі наполягати на автономії для українців у Галичині; навряд чи доля українців цікавила більшість народів. Попередній досвід українців з конгресами міжнародних організацій переконав їх, що будь-яких конкретних заходів проти Польщі на користь українців ніхто не буде робити.

Перед українцями 1933 року постала чи не найстрашніша у всі часи загроза їхнього існування. Сталін вирішив здійснити повний контроль над Україною, зламати стрижень її сили — українське село. На це він разом із прибічниками в партії ужив досі непримінений спосіб — штучно витворений голод цілої аграрної смуги українського чорнозему. Жінки на чолі з Міленою Рудницькою і тут відіграли провідну роль у намаганні допомогти жертвам голоду та рятувати народ.

Вістки про голод надійшли на Західну Україну в кінці 1932 року, коли цей голод, який досягнув найбільшої інтенсивності в березні 1933 року, щойно починався. Його розміри перевищували силу людської уяви, внаслідок чого багато людей не могли повірити у справжні масштаби цієї катастрофи. В Галичині створено комітет допомоги Україні, і українці у всіх країнах поселення відразу розпочали збирання фондів

на допомогу своєму народові. Та Радянський уряд зробив усе, щоб ті, хто голодував, не одержали допомоги.

Союз українок на чолі з Міленою Рудницькою брав участь у діяльності громадського комітету. Що більше, жінки видали брошуру про голод різними мовами, звернену до жінок світу, і використали свої зв'язки з Міжнародною радою жінок, щоб подати до Ліги Націй відомості про голод. Саме Міжнародна рада жінок уможливила обговорення, хоч і обмеженого розміру, в Лізі Націй справи голоду. На Конгресі народних меншин 1933 року та на засіданнях комітетів Ліги Націй Рудницькій при допомозі леді Марджорі Корбет-Ашбі з Англії, Евальда Амменде з Швейцарії та Йогана Мовінкеля з Норвегії вдалось поставити справу голоду на обговорення в закритій сесії Ліги Націй. Йоган Мовінкель з Норвегії головував на сесії. Він намагався переконати своїх колег, що маленька Норвегія готова допомогти Україні. Його підтримали Ірландія, Іспанія та Німеччина. Представники інших народів вважали, що голод — це внутрішня справа Радянського Союзу, в яку не слід втручатися іншим державам. Ліга Націй у цей горезвісний 1933 рік була більш стурбована приходом до влади Адольфа Гітлера, чим ситуацією в Україні. В додаток Радянський Союз використав попит Європи на збіжжя, продавав українське збіжжя за нижчу ціну, чим ринкова. Держави Європи, рятуючися зі злиднів, депресії та інфляції, ласі були на ту можливість отримати дешевше потрібне їм зерно.

Ніяка інша міжнародна організація не заговорила про голод. Самі українці досі не здають собі справи, що і Ліга Націй навіть не звернула б уваги на справу голоду, якби голодом в Україні не зацікавилась Міжнародна рада жінок, що входила в комісії Ліги; вона згодом стала першою громадською організацією, поєднаною з спадкоємцем Ліги Націй, з Об'єднаними Націями.

Союз українок

В половині 1930-х років міжнародний рух, жіночий рух та всі рухи за мир та міжнародну співпрацю зазнавали поразки. Ідеологічні засади, на яких ці всі течії побудовані, — ідеї здатності людства до самовдосконалення, прогресу, віри в освіту та виховання, свободи і пацифізму — попали під обстріл. Як Німеччина, так і Радянський Союз були втрачені для демократичного табору. А в самому демократичному таборі жіночий рух зайняв друге, а то і третє місце.

Але в Галичині та на інших землях Західної України, як і серед українок на всіх землях українського поселення поза Радянським Союзом, українські жіночі організації в той час буйно розвивались. В 1934 році жінки навіть відбули величавий конгрес представниць всіх українок з усіх земель українського поселення поза Радянським Союзом та створили Всеукраїнський союз українок. Про подібний з'їзд українців із всіх земель українського поселення поза Радянським Союзом чоловіки говорили від 1930 року. Відбувся він, однак, тільки 1967 року в Нью-Йорку.

Чому українські жінки, йдучи проти течії зростаючого тоталітаризму, розбудували демократичну жіночу організацію у такий непригожий час?

Відповідь на це питання дає нам нагоду зрозуміти досі не висвітлену новітню історію України, суспільства на Україні і українського жіноцтва. Жіночі організації, навіть як вони займаються громадськими та політичними справами, вважаються другорядними, побічними організаціями. Самі жінки, не во гнів їм говорячи, також рідко коли пишуть про працю своїх власних організацій і не осмислюють її у ширшому контексті. Це стається тому, що жіночі організації постають як громадські, а не як політичні організації.

Читачам треба глянути на різницю між громадськими і політичними організаціями. Політичні групи звичайно постають з чітко окресленими програмами. На відміну від політичних груп громадські об'єднання рідко коли виразно формулюють теоретичні підстави для напрямку своєї

діяльності. Вони виникають, щоб задовольнити певну потребу, виконати певну функцію і на свою працю не дивляться під кутом зору ідеології. Та коли доводиться писати про працю організацій, звичайно не підкреслюють практичної діяльності, а тільки ідеологічне обґрунтування та цілі. Так-то громадські організації, розбудовані переважно чоловіками, не раз набирали політичної ваги. Жіночі організації, однак, в популярному зрозумінні, зоставались надалі жіночими.

Феміністками українські жінки звали себе не радо — і то як вже не було іншої характеристики їхньої праці. Це зрозуміле. Фемінізм був явищем освіченої верстви жінок, який виник у країнах, де жінкам доводилось здобувати ті права, якими користувалися чоловіки: право на освіту, право голосу, рівні права перед законом, право на користування власним майном. На Україні тих прав не мали ані жінки, ані чоловіки — всім українцям доводилося боротися за українські школи, за право на доступ до вищих шкіл, за право на працю, за виборчі права.

Жінок турбували передусім насущні потреби. Жіночі організації виникали не стільки для того, щоб виправити другорядне становище жінки в громаді, скільки для того, щоб виконати цілком конкретні практичні завдання: зарадити скрутному становищу, полегшити соціальну біду. Боротьба з неписьменністю, зі смертністю немовлят, боротьба за впровадження в побут елементарних правил гігієни — ось за що брались жінки.

Наприкінці першої світової війни, серед спустошення війнами та пошестями, без помочі уряду та без помочі зовнішнього світу, жінки західних земель України остаточно вирішили створити одну жіночу організацію — Союз українок. Головне завдання жіночої організації Союзу українок — поліпшення життя своїх членок. Їх цікавило, як прогнати й зодягти себе й родину, як уберегти дітей, щоб вони не вмирили від хвороб; як ефективніше провадити господарство. Коротко, — як модернізувати галицьке село, як рятувати український народ. На кожному рівні суспільного життя Союз українок втягав українок до участі в громадських справах. Оскільки українці перебували, по суті, в колоніальному становищі, то активність жінок виправдувалась патріотичним почуттям. А потенціальну опозицію чоловіків до жіночої діяльності злагідкував той факт, що жінки мали доступ до міжнародного форуму, тоді як чоловіки такого доступу не мали.

Чим жвавіше бралися жінки до громадської праці, тим частіше натрапляли на труднощі, спричинені їхнім безправним становищем. Домагаючись прав, жінки мимоволі підтримували фемінізм, хоч не дуже над тим задумувались. Досягнення жінок лишалися непомічені в описах праці громад. Тому-то і сьогодні мало хто знає про працю Союзу українок, хоч це була одна з найбільших жіночих організацій у цілій Європі і хоч її суспільство Західної України завдячує багатоманітним громадським та політичним здобуткам міжвоєнного періоду. В додаток, вивчення історії Союзу українок наświetлює досі не вивчену форму фемінізму — фемінізм, який проявляється в країнах, що, виборюючи собі національну самостійність, намагаються також поліпшити рівень життя власного

населення. Чи не найбільше досягнення українського фемінізму є саме те, що жіночі організації на західних землях України модернізували село, а при тому і цілий народ. Союз українок був практичною організацією, яка об'єднувала жіночі організації та мала свої відділи по селах та містах. Відділи Союзу українок постали при організаційній допомозі дружин священиків, учительок та міської інтелігенції. Але найважливішу роль у праці відділів відігравали селянки. Вони, одначе, лишалися непомічені в описах праці громад, тому що дослідники того часу звертають насамперед увагу на національне питання. Вони не добачають, що для українців, а зокрема для українських селянок, участь в українському національному русі давала надію на економічний та суспільний розвиток.

Європейська культура ставить наголос на вищості духовних цінностей понад матеріальними благами. Література націоналізму, закорінена в романтизмі, релігійній екзальтації та в ідеалістичній філософії, подавала письменникам, ораторам та взагалі громадським діячам мову самопошвасти. З тої причини і ми сьогодні часто переочуємо, що модерний націоналізм прийнятний саме тому, що дає надію на краще завтра — економічне, суспільне й політичне. Союз українок не лиш подавав програму на краще завтра, а у своїх відділах по селах та містах провадив таку діяльність, яка мала конкретні позитивні наслідки. Може декому видатись дивним, що саме в Галичині і саме в поколінні, в якому ще сильні були і особистості, і впливи греко-католицького українського духовенства, зросла найсильніша незалежна світська практична жіноча організація.

Причина розвитку Союзу українок лежить таки в економіці. Польща після першої світової війни, після придушення Західноукраїнської Народної Республіки та поразки Української Народної Республіки була бідною державою. Свої обмежені економічні ресурси навряд чи хотіла вона віддати українцям, національній меншині, яка вперто боронила свої права і свою національну гідність. Українцям ніхто не збирався помагати, і галичани були здані на власні сили.

Галицьке село не мало багатої на чорнозем землі. Не мало воно й інших природних багатств. Одинокі продукти, які село могло продати за валюту, — це яйця та молочні продукти. Ця частина селянської економіки в жіночих руках. Хоч в Галичині ще в дев'ятнадцятому столітті була розвинута кооперація, кооперативи не охопили галицького села. Війна змусила жінок до самостійного провадження господарства. Кооперативам була потрібна співпраця жінок. Кооперативні товариства були зацікавлені в тому, щоб селяни продавали товар кооперативам, а не приватним крамницям чи торгівцям. Тому-то чоловіки не виступали проти жіночих організацій та не насміхались з них, як це часто буває. Навпаки, вони навіть заохочували жінок вступати в жіночі товариства та організовувати їх.

Жінки організувались самі і твердо боронили незалежність своєї організації. Союз українок розгорнув практичну діяльність і тим здобув собі прихильність жінок усієї громади. У сільських гуртках Союзу

українок жінки вибирали свій провід. Вони розподіляли поміж членів завдання здобути потрібне знання, щоб поліпшити свою працю у ділянці провадження господарства, птахівництва, молочарства, охорони здоров'я та запровадження нових форм городництва. Гурток Союзу українок часто спільно купував малі машинки для домашнього господарства, як-от м'ясорубки та різні каstrулі, на яких селянки вивчали більш складні способи куховарства. Вміння варити складні страви приносило грошову користь, бо така жінка могла легше найти працю в місті. Частіше гурток спільно купував термометр та різні ліки, потрібні особливо в місцевостях, де не було на місці лікарської опіки. Союз українок організував курси куховарства, крою та шиття. Жінки творили свої кооперативи, а згодом розгорнули сітку різних курсів.

Насамперед Союз українок виховував у своїх членів віру у власні сили. Дрібною працею в гуртках союз демонстрував, що кожне село може поліпшити життя своїх родин. Створивши сильні та самостійні сільські клітини, Союз українок влаштував окружні з'їзди та створив сильну центральну організацію.

Постав Союз українок скромно холодної неділі 23 грудня 1921 року у Львові. Від самого початку Союз українок був об'єднанням різних жіночих організацій. Завжди Союз українок ставив наголос на тому, що це організація всіх жінок України. Склад почесної ради першого з'їзду Союзу українок 1921 року свідчив про всеукраїнський характер організації. У раді виділи прізвища Ольги Кобилянської, Софії Русової, Людмили Старицької-Черняхівської та Олени Січинської. Незважаючи на сувору зиму і нелепну політичну ситуацію, на з'їзд прибуло 312 делегаток від різних жіночих організацій Галичини, Волині, Буковини, а також з Відня, Праги, Берліна та Варшави.

Союз українок завжди підкреслював свій соборницький, надконфесійний та надпартійний підхід, гуртуючи жінок України різних політичних, релігійних та суспільних поглядів і всіх верств суспільства. Від першого з'їзду Союз українок завжди включав представників усіх частин України і всіх віровизнань. Жінки, які стали в провіді Союзу українок, були різні, але всіх їх характеризувала самостійність, самовистачання, праця над собою та повага до інших. Жінок в Союзі українок характеризувала толерантність, шанобливість, зрозуміння існування різних віровизнань та усвідомлення основної мети українського народу. Ці переконання розвивались у Союзі українок тому, що організація постала внаслідок потреб країни, розвивалась з низових клітин та витворила форми демократичної організації. До початку другої світової війни 1939 року Союз українок зберіг політичну незалежність та соборний характер. Коли війна розпочалась, Союз українок просто перестав існувати.

Головні жіночі журнали того часу були такі: «Жіноча доля», призначена для загального читача, особливо для селянок, «Наша хата», багатоілюстрований журнал для міської жінки. Цей журнал звертав велику увагу на питання, як пристосувати народне мистецтво до модерного мешкання. Після 1936 року виходила газета «Жінка» для всіх

членів Союзу українок, яка розглядала життя жінок та їхні щоденні потреби.

Кисілевська у «Жіночій долі» успішно провадила боротьбу з низьким рівнем життя по селах та з паралізуючим фаталізмом загумікового життя. Вона доводила селянкам важливість участі у виборах такого посла, який розуміє потреби країни. Якщо селянка буде байдужа до виборів, то життя на селі не стане кращим. Кисілевська вживала приступні аргументи, щоб переконати своїх читачок, що якщо вони не виберуть власного посла, який знає, що селянці потрібні вищі ціни, аби продати кури та заробити додаткові гроші, то ціна на кури останеться низькою і діти селянки не матимуть потрібних грошей, щоб здобути освіту. Отже, тому, що мати не голосувала за свого посла, діти остануться бідними. Такими аргументами Союз українок змобілізував селянок до активної участі в політичному житті.

Кисілевська не обмежувалась політикою та економікою. Вона подавала практичні поради, як вирощувати городину, не прийнятну на Україні, як варити доступні продукти більш видаїно, не переварюючи городини, щоб не затратити вітамінів, і які нові страви корисні для здоров'я. Деякі поради з двадцятих років досі звучать модерно, зокрема поради, як шити теплий одяг дітям, набиваючи його тоді ще легко доступним пір'ям; як доварювати кашу власною парою в ізольованій коробці, заощаджуючи паливо; як заохочувати дітей бути більш незалежними та як привчати хлопців до хатньої праці в кухні.

«Наша хата», використовуючи народне мистецтво до модерного смаку, допомогла міській жінці зберегти зв'язок з селом, а водночас із рідним народом. Створивши ринок для килимів, різьби, модерних меблів з народними мотивами, кераміки, тканин та вишивки, Союз українок сприяв можливостям кращого заробітку селян. При допомозі Союзу українок створились кооперативи, які торгували творами народного мистецтва. При Союзі українок також розвивалася праця таких майстринь, як сестри Кульчицькі, Ольга та Олена.

Жіноча преса і Союз українок виховували в українській жінці гідність та віру у власні сили. Тяжкі економічні відносини, польська політика, яка обмежувала можливості розвитку та освіти усім українцям, зріст сталінського терору, що втяв усі надії на еволюцію Радянської України у самостійну, самовизначальну державу, зріст німецького милітаризму та фашистських ідеологій не змогли перекреслити оптимізму жінок та їхньої віри, що праця над собою таки може дати позитивні результати. Союз українок і його видання навчили українську жінку, що її життя і її вчинки мають вплив на долю цілого народу, що вона не є ізольована від держави і що спільно з іншими жінками вона може вирішувати економічну, громадську, а то і політичну долю свого села і свого народу.

Жінки, згуртовані в Союзі українок, організували дитячі ясла, гуртожитки для учнів і учениць середніх шкіл, дешеві кухні по містах, відпочинкові табори для бідніших дітей, медичні та юридичні консультації й різні курси практичних наук. Та головним досягненням Союзу

українок було зрозуміння важливості політичної праці та політичної ролі жінок. На сходинах, з'їздах, вічах, на окремо влаштованих величавих святах українські селянки, жінки висували політичні теми, політичні домагання, обговорювали державні питання. Домашня господиня перестала бути жіночим ідеалом, на її місце прийшла політично свідомо і віддана громадській роботі жінка. Члени Союзу українок вважали свою діяльність важливим громадським обов'язком, а не другорядною добродійною чи жіночою діяльністю, яку можна повсякчас залишити. Жінки включались у політичну працю, стояли ночами, щоб забезпечити право голосу, боронили право на українську школу, висилали своїх делегаток за кордон, щоб ті розповіли про долю українців.

Здобувши собі важливе місце в українській громаді та в польській державі, зорганізувавши жіночу половину українського населення для політичної і громадської праці, Союз українок вважав себе за повновартісну організацію в українській громаді. Величавий Всеукраїнський конгрес жінок, в якому брали участь представники всіх українських жіночих товариств поза межами Радянського Союзу, 1934 року в Станіславі належно заманіфестував силу українських жінок в житті українського народу.

На конгрес 23 і 24 червня 1934 року приїхало понад десять тисяч учасниць. Жодна з них не піддалася ніяким провокаціям, які б могли послужити претекстом, аби поліція зірвала наради, і з'їзд відбувся гідно та величаво.

Важливість конгресу полягає в тому, що жінки скликали світовий конгрес усіх жінок українок в час, коли існування всього українського народу було zagrożене зростаючим тоталітаризмом в Радянській Україні. Жінки намагались охопити українок з усіх закутків світу. На завершення своїх нарад вони проголосили створення Всеукраїнського союзу українок.

Хоч участь жінок з самої України не була можливою, жінки активно включали в програму обговорення становища жінки в Україні. В цей рік після трагічного сталінського голодомору про жінок на Україні можна було сказати мало відрядного. Але для жінок українок цей старанно підготовлений і добре розрекламований конгрес був маніфестацією національного духу і жіночої солідарності. Присутність Мері Шіпшенк з Міжнародної жіночої ліги миру і свободи надавала конгресові деякого інтернаціонального визнання. Мері Шіпшенк вітала присутніх англійською мовою; їй відповідала, також англійською мовою, Марта Олесницька-Рудницька під гучні оплески присутніх, для яких англійська мова символізувала міжнародну підтримку.

Жінки доклали всіх зусиль, щоб підкреслити історичну спадкоємність жіночих організацій. Вони також на кожному кроці пригадували суцільне пов'язання українського жіночого руху з українським суспільством. Сильне враження на учасників, гостей та численних спостерігачів зробила урочиста програма «Для селянок». Близько трьох тисяч селянок — від бабусь до підлітків — брали участь у зорганізованих вправах та маршах. Головний похід заплановано провести на відкритому полі за

центром міста. Але польська влада, побоявшись популярних маніфестацій, обмежила похід міськими вулицями. У вузьких міських вулицях похід селянок, вдягнених особливо для цього свята у вишиваних убраннях, з вінками та вишиваними рушниками, зі співами пісень, — такий похід у старому місті зробив навіть сильніше вражіння, ніж вправи вільноруч тисячів жінок на відкритому полі. До жінок промовляли представниці усіх жіночих товариств. Усі вони підкреслювали єдність, потребу співпраці, всі гаврували партійно-політичні чвари та всі закликали до спільної праці для добра всього народу. На засіданнях комісії обговорювано проблеми шкільництва, народного мистецтва, економіки і здоров'я. Жінки вирішили видавати окрему газету «Жінка», яка б зміцнила консолідацію жіночих сил. Жінки також створили Всеукраїнський союз українок, який охоплював усі жіночі товариства українок. Польський уряд, однак, аж до 1937 року ставав на перешкоді легалізації Всеукраїнського союзу українок.

Успіх конгресу вплинув на подальший розвиток Союзу українок та збільшив участь жінок у політичних процесах краю. Це був перший Всеукраїнський громадський конгрес і як такий повинен увійти в аннали історії України. Жінки заманіфестували живучість народу саме тоді, коли знову посилювались намагання знищити народ. Так, як колись 1876 року Олена Пчілка своєю збіркою «Народний орнамент» заговорила від імені народу, у якого Емський указ відбирав мову, так 1934 року в Станіславі жінки заговорили від імені народу, у якого Сталін та його держава відбирали життя.

Ці успіхи, однак, перелякали праві та ліві крила українських партій, які вважали, що самостійна жіноча організація може перешкодити чи якоюсь мірою загрозити їхній діяльності. Після 1934 року відкриті напади на український жіночий рух посиленились.

Соціалістичні партії всіх відтінків виступали в обороні прав жінок. Ті самі партії, однак, вважали, що умови, які висували жінки, вимагаючи рівноправності, особливо в доступі до шкільництва та в розподілі домашньої праці, — це примхи жінок середнього класу. Робітникам, згідно з засадами лівих партій, в першу чергу треба боротися з політичним та економічним визиском. Домагання жінок, на думку лівих партій, не актуальні. Погляди Кобринської і її спроба сполучити соціалізм із фемінізмом не мали успіху в Україні ані серед соціалістів, ані серед жінок. Жінки, хоч і згадували Кобринську як основоположницю жіночого руху в Україні, не переймалися її поглядами, що тільки корінні зміни в суспільстві та в способі думання про роль жінок змінять життя жінок. Ставши визаною основоположницею жіночого руху в Україні, Кобринська перетворилася на певного роду ікону — її визнали, але її поглядів не вивчали. Ліві партії не визнавали Кобринську послідовницею прогресивного думання, а тому, що Кобринську визнано за основоположницю жіночого руху в Україні, не цікавились її поглядами, бо тим самим визнали б потребу самостійного жіночого руху. Незалежних жінок у лівому таборі масштабу Кобринської не було в Україні, і українки лівого табору нічим не відрізнялися від жінок в лівому таборі

інших країн. В Галичині, поки існувала Комуністична партія Західної України, поодинокі жінки відігравали значну роль. Але ціла партія — до її насильного розв'язання з наказу Сталіна — не була ані чисельною, ані популярною. Її політика щодо жінок була така ж, як політика російської комуністичної партії, і Комуністична партія Західної України не мала жодних зв'язків з організованим українським жіноцтвом. Така ж була політика комуністів і в Радянській Україні. Західноукраїнські радикали, згуртовані в Українській радикально-соціалістичній партії, підкреслюючи погляди Івана Франка, ставили наголос на експропріацію великих маєтків та на суспільно-економічні реформи. Щойно 1931 року, побачивши популярність жіночих товариств, УРСР створила жіночу громаду — Союз українських працюючих жінок — і віддала жінкам сторінку у своїй газеті. Союз українських працюючих жінок тісно співпрацював з жіночими громадами емігранток з України та в деякій мірі з цілим Союзом українок. Жінки-емігрантки значно причинились до того, що обидві групи жінок — Союз українок та Союз українських працюючих жінок діяли мирно в бурхливих тридцятих роках.

Відносини Організації українських націоналістів до жіночих організацій були не прості. Як всеохоплююча ідеологічна організація ОУН, яка постала 1929 року, вважала, що жінка насамперед мусить бути матір'ю українських дітей. Але тому, що треба було перше вибороти Україну, жінка — особливо молоді дівчата — ставали в ряди ОУН і виконували всі обов'язки, які падали на плечі дисциплінованих членів ОУН. Жінки брали участь навіть у замаху на життя польських урядовців. Багато жінок потрапляли в польські тюрми. Деякі з тих жінок також катувались у німецьких концтаборах, а ще більше з німецьких концтаборів потрапили до радянських.

Однією з перших героїнь тих жінок була Ольга Левицька-Басараб. За фахом була вона бухгалтером, працювала в банку, належала до жіночих допомогових комітетів і була скарбником Союзу українок. Але вона також належала до тих, які співпрацювали з полковником Євгеном Коновальцем в Українській військовій організації, з якої згодом постала ОУН. Це була організація ветеранів, які вважали, що війна з Польщею і з Росією не припинялася підписанням договору в Ризі, а тільки продовжувалась іншими методами. В лютому 1924 року Ольгу Басараб брутально закатувала польська поліція у Львові. Для жінок — та не тільки для жінок — Ольга Левицька-Басараб стала героїнею; доказом, що життя звичайної жінки не позбавлене героїзму та самопожертви. Жінки середнього віку дедалі більше — особливо при зростанні польського шовінізму та сталінського терору — не могли сприймати з подивом бажання молоді жертвувати собою для здобуття самостійності України.

Але більшість членів Союзу українок і цілий його провід вважали, що політика безкомпромісної і збройної боротьби з Польщею, бойкоту шкіл та самопожертви за будь-яку ціну — не спосіб будувати Україну та рятувати народ. Навпаки, Союз українок гостро виступав проти

політизації молоді, проти того, щоб втягати особливо середньошкільну молодь у збройні акції чи навіть демонстрації проти уряду. Союз українок радше співробітничав із поміркованими політичними партіями, особливо з Українським національно-демократичним об'єднанням, так званім УНДО, яке створилось 1925 року як коаліція кількох політичних партій. Більшість жінок у виборах 1928 року голосували за УНДО і вибрали українських послів до Сейму та до Сенату. Між вибраними були жінки; ми вже раніше говорили про посла Мілену Рудницьку та сенатора Олену Кисілевську.

УНДО намагалось нормалізувати відносини між польським урядом та українцями. Це вдавалось у Варшаві, але не у Львові. Не місце тут входити в деталі цього розділу нашої історії. Треба згадати, однак, що Рудницька часто виступала перед поляками в обороні української молоді. Це і була одна з причин, чому поляки 1935 року виступили проти того, аби Рудницька кандидувала на виборах. УНДО, в якому Рудницька відігравала провідну роль, не обговоривши справи ані з Рудницькою, ані з Союзом українок, який організував участь жінок у виборах, зняло кандидатуру Рудницької. Результат був такий, що жінки бойкотували вибори.

Сила та самостійність жіночої організації, вміння жінок дисципліновано брати участь у виборах, зорганізувати свої кооперативи, свою пресу, свої з'їзди, виступити зорганізовано проти партійного розбрату, який загрожував українцям, насторожили чоловіків.

Деякі з них почали критикувати зорганізоване жіноцтво, мовляв, це проти природних засад та традиції української нації, щоб жінки виступали окремо та самостійно в громаді. Почали появлятися частіше статті та висловлюватися відкрито погляди, що українським жінкам жодного жіночого руху ніколи не треба було, що українські жінки як матері та дружини завжди відігравали провідну роль у нашій громаді. Що більше, піднесли голоси, що увесь жіночий рух — це витвір безбожницької лівниці, який загрожує здоровій родині. Деяка частина галицької правниці почала осуджувати жінок, зорганізованих в Союзі українок, в безбожництві та браку патріотизму.

Союз українок не ставав членом партій, пов'язаних з Організацією українських націоналістів. Навпаки, жінки виступали проти збройних та терористичних виступів проти польського уряду. Особливо турбувало жінок те, що молодь щораз частіше та щораз гостріше виступала з організованим протестом проти польських шкільних властей. Поляки в свою чергу примушували українську шкільну молодь брати участь у польських патріотичних святах та походах. Протести молоді проти насилля польського шовіністичного уряду можна зрозуміти. І тяжко було засуджувати емоційно патріотичні виступи української молоді. Рудницька в Сеймі боронила молодь, але її, як і інших жінок, турбувало те, що українців виключали зі шкіл. Це вело до дальшої радикалізації молоді та до зменшення числа інтелігенції серед українців.

Найбільш болючими були відносини Союзу українок із групою активістів греко-католиків. Тут треба згадати, що відносини Союзу

українок з греко-католицькою церквою та з священниками і ченцями Української греко-католицької церкви були завжди добрі. Священники ставилися прихильно до організованого жіночого руху, підтримували дитячі садки, намагання жінок здобути освіту. Вони також підтримували намагання жінок розбудувати кооперативи та гуртожитки. Марійська дружина, світська релігійна організація, яка стала жіночою організацією, хоч її первісною метою було організувати чоловіків, стала членом Союзу українок. Жінки, активні в Союзі українок, були віруючими, і жіночі свята часто починались молебнями чи богослужбами обох віровизнань — католицькою і православною.

Відносини з громадськими діячами, які виступали від імені традиційного католицизму, загострилися на початку 1930-х років. Тоді-то зорганізувався рух мирян — Католицька акція — з метою осучаснити церкву та провести християнські принципи в громадське життя. В Католицькій акції найбільш активну участь брали сини священників, які самі не стали священниками, здобули світські професії. Деякі з тих осіб намагалися перетворити Союз українок на католицьку організацію. Вони за допомогою своїх дружин домагалися змін у статуті Союзу українок, щоб вписати там параграф про підтримку релігії та моральності. Вони також намагалися, щоб засідання Союзу українок починалися спільною молитвою. Головним чином, вони хотіли позбутися Мілени Рудницької, Олени Шепарович та цілого проводу Союзу українок, який провадив самостійну політичну програму. Три роки тривала ця прикра боротьба. Жінок, до речі, обороняли греко-католицькі священники і ченці та такі громадські діячі, як-от Осип Назарук, який від атеїстичного радикалізму перейшов на бік греко-католицизму.

І треба знову похвалити жінок. Незважаючи на особисті амбіції і різниці поглядів, вони втримали спільний фронт. Мілена Рудницька залишилась головою Союзу українок. Союз українок зостався світською, надконфесійною організацією, яка об'єднувала всіх жінок. Союз українок залишився також самостійною організацією і не став прибудівкою будь-якої партії чи політичного руху. Не став Союз українок винятково католицькою чи навіть християнською організацією. Як інші українські організації, Союз українок залишився громадською організацією, що до 1939 року об'єднувала всіх українок поза Радянською Україною.

Жіночі організації та комунізм

Під комуністичною владою життя жінок засадничо різниться від життя в умовах інших політичних систем. На це є дві причини. Насамперед соціалізм і комунізм проголошують, що розв'язка усіх проблем, пов'язаних з так званим жіночим питанням, лежить у зміні політичної і суспільної системи та в запровадженні комуністичної влади. Отже, комуністи вважають, що існує єдина розв'язка проблем, і, власне, вони, комуністи, найшли саме ту правильну розв'язку. Друга причина — це те, що ідеологія комунізму не дозволяє альтернатив у громадській праці. Жіночі організації самим своїм існуванням є відмінною формою громадської організації від тих, які в основному є чоловічими організаціями. Жінки є інакші від чоловіків, і та інакшість виявляється у відмінних способах громадської праці та розв'язок життєвих проблем. Існування самостійних жіночих організацій вимагає само по собі визнання багатогранності політичного та суспільного ладу. Це також сприяє визнанню прав населення на свою власну форму суспільної організації.

На таке визнання Комуністична партія Радянського Союзу не була готова. Навпаки, КПРС мала розв'язку і національного, і жіночого питань. Альтернатив до своїх розв'язок партія не допускала. Незалежні або автономні громадські організації без дозволу партійної влади не допускались. КПРС, яка складалася переважно з чоловіків, диктувала, як треба розв'язувати жіноче питання. Таким же чином партія розв'язувала й національне питання.

А розв'язки на всі ці питання партія мала свої. Більшовики проголосували рівноправність жінок і, коли прийшли до влади, істотно змінили законодавство. Жінки у всьому рівнялися з чоловіками. Всі форми дискримінації були скасовані, і права жінок не обмежувано. Від 1919 до 1930 року при партії існували жіночі відділи — відомі в скороченій формі як «жінвідділи», — які мали забезпечити рівноправність жінок. В 1930 році ці відділи скасовано, бо вважалося, що жінки СРСР досягнули повну рівноправність. Жодного нерозв'язаного жіночого питання не залишалось.

У Радянській Україні організація жіноцтва не вирішувалась ані жінками, ані українськими комуністами. Тим більше Комуністична партія України намагалася не допустити до будь-яких взаємин між тими, які цікавились жіночим рухом, та тими, які хотіли, щоб Комуністична партія мала тісний зв'язок з народом, тобто з українцями. Фемінізм разом зі всіма проявами націоналізму почав вважатись ворожим явищем. Партія мала свою розв'язку національного та жіночого питань; альтернативних підходів не допускалось.

Радикальні зміни, проведені у перші роки радянської влади в становищі жінок, пройшли без участі українок. Жінки отримали право на працю, освіту, могли мати таку саму власність, як чоловіки, і таку саму свободу руху. Мали право на розлучення, рівну плату за рівну працю, коротко сказавши, могли мати всі права, що й чоловіки. В Україні на відміну від Росії в перші роки радянської влади зберігалася різниця між правовим зареєстрованим шлюбом та фактичним подружжям, яке було наслідком довгого, але формально не зареєстрованого співжиття. Більшовики проголосили рівноправність жінок, заявляючи, що відтепер жінки у всьому рівні з чоловіками. Всі форми дискримінації були скасовані. Закон гласив: жінкам надаються повні права. Саме так: надаються. Надавати права — це дуже промовиста фраза. Хтось сильніший, у кого є право надавати права іншим, вирішує, чи надавати права. У цьому формулюванні жінки залишаються пасивними, їх не питали — хочуть вони цих прав чи ні.

Це особливо яскраво впадає у вічі, коли намагаємося відтворити історію жінок в Україні із радянських джерел та історичних праць. Українка як така в них не існує. У небагатьох працях про жінок в Україні та в окремих уривках ширших праць, присвячених українкам, не беруться під увагу специфічні обставини розвитку українських жінок. Історію українок розглядають лиш з точки зору якогось абсолютного поняття «працюючих жінок».

У цьому варіанті українки є блідою копією російського жіночого руху «працюючих жінок». У семитомній новій «Історії Української Радянської Соціалістичної Республіки» не знаходимо нічого про український жіночий рух. Інформації про роль жінок у партії та про політику партії в жіночому питанні також мінімальні. Знаємо, наприклад, що від 1919 по 1930 роки при партії існували жіночі відділи, які мали забезпечити рівноправність жінок. В «Історії УРСР» про жінвідділи є шість рядків друку, і в них ні одного прізвища жінки. В Українській Радянській Енциклопедії під гаслом «жіноче питання» немає згадки про Олену Пчілку ані про Марію Левкович, яка провадила жіночі відділи в Україні від 1925 по 1926 рік. Навіть статистичні дані покривають увесь Радянський Союз і не показують окремих даних про Україну. Взагалі, у радянській історіографії ідеологічний підхід зумовлює праці про жінок і не звертає жодної уваги на українок.

Західні науковці, які написали серйозні і солідно осмислені праці про жінок у Радянському Союзі, вважають працю жінвідділів в Україні лиш місцевим варіантом центрального московського партійного апарату.

Радянський уряд вживав принципи рівноправності жінок, суспільної опіки та прав робітників на засоби, щоб посилити свою партійну владу над суспільством. Партійний апарат, а не жінки, і навіть не робітники, вирішував питання про те, які зміни треба провести і коли їх проводити. В результаті того, що зміни походили не від тих, в чию користь ці зміни мали бути проведені, життя жінок, як і життя робітників, не змінилось на краще.

Зміни, однак, прийшли — і далеко не всі зміни були на користь жінок чи робітників.

Як це часто буває у вивченні історії України, особливо новітнього періоду, справа ускладнюється ще й національним питанням. У радянський період історії України не можемо відділити національного питання від вивчення історії жінок у Радянській Україні. Більшовицька партія, єдина із всіх тогочасних російських партій, визнала — в теорії, як не в практиці — принцип суверенності неросійських народів. Правда, цей принцип був обмежений ставленням до цього питання провідних кадрів робітників, які, згідно із прийнятим радянським підходом, ніколи не схочуть відділитись від Росії.

Ленін, однак, був політиком — він практикував мистецтво можливого. В Україні більшовики 1917 року зазнали болючої поразки. Українська Народна Республіка своєю демократичною політикою з'єднала прихильність українських мас. Ленін тоді, незважаючи на протести Троцького та інших у партії, змодифікував своє поняття інтернаціоналізму та схвалив створення Української Радянської Республіки у Харкові. Технічно харківський уряд був суверенним аж до створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Але окремої політики щодо жіночого питання УРСР так і виробила. Про те навіть не говорилося. Жінками і виробленням політики щодо жінок в Україні займалась Москва.

Першою головою жінвідділів була Олександра Коллонтай, яка за своїм походженням та через одного із своїх чоловіків могла навіть вважатись якоюсь мірою україночку. Олександрі Коллонтай, однак, зовсім не цікавила національна проблематика. Вона була прихильником робітничого інтернаціоналізму, звичайно, у російському варіанті. Її погляди на жіночі справи віддзеркалювали трохи більше як звичайний радикалізм лівиці того часу — з деякою сумішкою теорії вільної любові, яка зовсім не подобалась Ленінові. В перші роки радянської влади, однак, не у вільній любові була суть. Рівноправність жінок служила не так засобом зміни життя жінок, як засобом зміни суспільства при допомозі жінок. Олександра Коллонтай і Катерина Самойлова організували жінок Харкова, а згодом і інших міст України, щоб ті допомагали проводити у життя зміни, запроєктовані більшовиками. Тут варто зазначити, що жінки, які були активні в цьому русі, не були ті, яких ми зустрічали у жіночих організаціях України довоєнних і революційних років.

Більшовицька партія організувала жінок з міст, аби ті ходили по селах та вербували жінок вступати в Комуністичну партію, проводити

в життя революційні зміни та інформувати партійний апарат, хто із селян не віддає зерна та харчів до комуни. Для цього партія влаштувала збори та з'їзди жінок, вибираючи найбільш активних на з'їзди та на партійну працю. В документах партії з 1920 років знаходимо детальні директиви, як використовувати участь жінок, щоб зміцнити комуністичну владу. Для досягнення цієї мети друкують газети та брошури і організовано вишкільні курси.

На Україні запровадження комуністичної системи проходило важко, і українки не надто допомагали в тому. Комуністи часто користувалися допомогою зрусифікованих міських жінок, які навіть не могли порозумітися з селянками, бо не володіли українською мовою. Українські активістки не брали участі в цій праці партії. Крім того, здоровий селянський глузд не сприймав пропаганди міських радикалів про вільну любов і право на працю. Право на працю селянки мали досхочу, а у вільній любові при економічному визиску селянки бачили тільки ще одну можливість економічного визиску жінок. Отже, для пекучих проблем жінок партія та її ідеологи з Москви не мали жодної розв'язки.

Українські комуністи взагалі не цікавились жіночим питанням. Та вони були змушені в зв'язку з політикою Москви поцікавитись національним питанням. Не тут місце обговорювати націонал-комунізм на Україні — цей перший варіант комунізму з людським обличчям. Слід, однак, нагадати, що жоден із пізніших націонал-комуністів в Україні не був насамперед українським патріотом. На шлях українського патріотизму всіх їх — Шахрая, Мазлаха, Скрипника — штовхнула великодержавницька політика Москви. Україну й українців ці комуністи відкрили, намагаючись ширити комунізм серед народу. Тоді вони побачили, який народ український і якою мовою можна передати йому комуністичні ідеї. І от іронія, — намагаючись передати комуністичні ідеї, ці комуністи мусили погодитися на українізацію.

Серед жінок відповідником націонал-комуніста була Марія — відома в історії як Маруся — Левкович. За професією вчителька, Маруся Левкович намагалась спопуляризувати серед українок більшовицьку політику в жіночому питанні. Від 1924 по 1926 рік вона очолювала жінвідділи на Україні, намагаючись їх зукраїнізувати. Головний жіночий орган — «Комунарка України» — почав виходити українською мовою, а не як до того часу суржилом. В 1924 році почала також виходити нова газета для жінок українською мовою — «Селянка України».

В усій країні відбувалися зміни, які стосувалися жінок, — розбудова шкіл, початки індустріалізації, запровадження санітарної та лікарської опіки, зріст кооперативів. У серпні 1929 року навіть відбувся у Києві з'їзд жіночих кооперативів України.

Але Маруся Левкович не була до вподоби партійному апаратові. Книжки, які виходили, коли вона головувала українськими жінвідділами, оспівували невідомих селянок України. Не було в тих книжках інформації про Росію і російських революціонерок. Правда, за Марусі Левкович не писали і про визначних жінок України. Маруся Левкович вважала, що простолуддя творить нове суспільство України і про них

треба писати. Як націонал-комуністи взагалі, Маруся Левкович вважала, що партія має віддзеркалювати бажання та надії народу, а не диктувати народові. Марусю Левкович усунено із керівництва жінвідділами, і швидко по ній затратився слід.

В 1926 році на місце Марусі Левкович прийшла росіянка, ревний прихильник централізованої партії Ольга Пілацька. Коли Ольга Пілацька перебрала провід жінвідділів України, вони начисляли майже півтора мільйона членів. Та Ольга Пілацька нарікала, що тяжко було організувати жінок в Україні. А українки в свою чергу нарікали, що партія надто повільно українізується і повільно українізує жіночі організації і що на селах немає відповідних фондів на придбання потрібних українських книжок.

Жінвідділи діяли до 1930 року; в 1930 році відділи скасовано, бо партія вважала, що жінки Союзу Радянських Соціалістичних Республік досягнули повну рівноправність. Жіночі справи відігравали роль до тієї міри, до якої жінки могли активно сприяти політиці партії. В той час партія намагалася зміцнити свою владу, щоб провести в життя зміни, які запровадили б в Україну комунізм чи спершу соціалізм. Проблема само собою була в тому, що права чоловіків у Радянському Союзі не були фактично забезпечені і залежали від того, яку політику провадила Комуністична партія. Доля жінок також залежала від того, яку політику провадив уряд, чи радше партія, що повністю контролювала державу. Останні роки праці жінвідділів тісно пов'язані з політикою українізації. Описувати цю систему тепер не треба, але подивитись на її наслідки конечно, бо ця політика вирішувала долю народу. Партія вважала за потрібне стати частиною українського народу. Це було потрібно, щоб зміни, вирішені партією, приймались як прояв нормального та закономірного розвитку українського суспільства. Таким чином, партія мала стати українською, бо народ в Україні був український.

Одначе ані проведення українізації, ані організація жіночих відділів не були наслідками політики чи то корінного народу, чи то жінок. Рішення українізувати партію, вкорінити її у народ прийняли центральні партійні органи. Проголосив політику українізації не хто інший, як Михайло Фрунзе на Сьомій конференції Комуністичної партії України, яка відбулася 7—10 квітня 1923 року. В липні того року Влас Чубар проголосив українізацію шкіл і закони про права української мови. Загально передбачали зріст українських шкіл відповідно до числа українського населення в Союзі. Індустріалізація міст прискорила переселення селян до міст, сприяючи успіху українізації. Особливих досягнень жінок у цьому процесі, одначе, не бачимо. Не відіграють і жінвідділи будь-якої видатної ролі в політиці українізації.

Більше жінок було в кооперативах України, ніж у партійному апараті. Кооперативи зберегли деяку автономію. Хоч час від часу жінвідділи розглядали працю кооперативів, пов'язану із жінками, проте близьких стосунків між кооперативами і жінвідділами не було.

Після того, коли національно-визвольна боротьба була програна і надій на самостійну Україну не лишалося, українізація викликала нові

надії серед українців на розвиток української національної культури. Радянська Україна стала магнітом для національно свідомої інтелігенції західних земель України. Зріст шовіністичної політики Польщі, а також безнадійна економічна криза в Східній Європі зумовили виїзд на Україну невеликої кількості українських інтелектуалістів. Повертались також деякі емігранти, що в часи революції виїхали з Наддніпрянської України, хоч також тільки інтелектуалісти, а не селяни. Радянська Україна, як і увесь Радянський Союз, хоч величала себе країною трудящих, ніколи не змогла заохотити робітників чи селян Західної Європи чи Америки масово імігрувати в Україну. Не стала вона й притулком для жінок. Повертались одиниці, які тужили за Батьківщиною, а не за державою робітників.

Російське населення України, як і взагалі центральний апарат Компартії, не надто було задоволене політикою українізації. Партія виступила проти українізації ще 1929 року, коли досягнення українізації почали яскраво виявлятися у містах. Та цілком знищити українізації не вдалось аж по горезвісні 1932 і 1933 роки, коли зламано стрижень українського народу — його село.

Голод на українських землях — це чи не найбільший злочин Сталіна і партії. Це також один із тих злочинів Сталіна, який партія остаточно визнала. Ще три-чотири роки тому радянські дипломати на Заході твердили, що голод — це вигадка українських емігрантів. Сьогодні у Радянському Союзі, а не лиш на Заході починають вивчати це неперевершене звірство. Голод ще довго вивчатимуть, щоб пізнати ті політичні та психологічні сили, що уможливили насильне і наочне виморення восьми мільйонів населення найбільш урожайних земель Європи. Населення Радянського Союзу безсиле було будь-що зарадити. Більшість була застрашена, решті населення, як і решті світу було байдуже, що десь там в Україні вимирають селяни. У насильному відбиранні решток зерна від голодних селян брала участь — як свідчить Лев Копелев у своїх кількатомних спогадах — міська молодь. Не находимо багато жінок між ними. Жінвідділи вже тоді не існували.

Селяни як могли боронились. Часто жінки чинили опір колективізації, аби не було оскарження, що за протестом колективізації криється якась контрреволюція. Із західної преси, у якої були скупі інформації про голод, знаємо про кілька випадків, коли українські селянки намагались звернути увагу західних кореспондентів на голод. Зорганізовано протистояти голодові не було як; просто не було сил боротися.

Союз українок, а особливо його голова Мілена Рудницька, допомогли поставити справу голоду на світову арену. Європа тоді була більше зацікавлена в купівлі пшениці, що її СРСР пропонував по штучно низькій ціні, ніж у голоді в Україні. США, до речі, саме 1933 року встановили дипломатичні стосунки з Радянським Союзом — завдяки зусиллям Максима Литвинова. Європа, лікуючись від економічної депресії, споглядала, як у січні 1933 року шляхом виборів прийшов до влади Адольф Гітлер. Україна вважалась внутрішньою справою Союзу. Усі намагання українців поза межами СРСР не мали великого успіху.

Тяжко було зацікавити дипломатів справою голоду в Україні. Навіть не вдавалось поставити голод на обговорення міжнародного форуму — в Лізі Націй.

Жінки, однак, з Радянським Союзом не торгували. Прихід Гітлера до влади непокоїв жінок-активісток і навіть тих, які не займались політикою, бо партія Гітлера мала для жінки лише одне призначення — материнство під опікою чоловіка. Жіночі організації, отже, намагалися підняти справу голоду в Україні й особливо тому, що уряд Радянського Союзу всіляко забороняв будь-яку допомогу голодуючим. Міжнародна рада жінок, реагуючи на прохання Союзу українок і його голови Мілени Рудницької, поставила справу голоду на обговорення однієї з комісій Ліги Націй. Леді Марджорі Корбет-Ешбі особисто передала прохання Мілени Рудницької др. Йоганові Мовінкелю з Норвегії, який в той час був президентом Ліги. Рудницька, як представниця польської репрезентації в Польщі від жіночих організацій та особисто, об'їхала головні міста Європи, намагаючись допомогти Україні. Вона також говорила про голод на Конгресі національних меншин 1933 року. Але, незважаючи на всі старання, ані Ліга, ані Червоний Хрест, ані ради жінок не могли примусити Радянський Союз прийняти допомогу голодуючим. Ліга Націй навіть не здобулася на символічне таврування Радянського Союзу за винищення власного населення.

Погром націонал-комуністів, чистки партії, колективізація та голод створили таку атмосферу жаху в Україні 1930-х років, що про будь-який нормальний розвиток життя навряд чи можна навіть згадувати. Те, що виживали окремі родини, що ще народжувались діти, що проходило якесь життя — ці буденні події, — треба-таки прийняти за подвиг, при чому це часто подвиг жінок. Тут матеріал для трагічних епопей, а не тільки для історії.

Показові процеси, особливо так звані процес Союзу визволення України та Спілки молоді України, висували такі абсурдні звинувачення, що ті, які не знають дійсності тоталітарного терору, не можуть зрозуміти, як могли взагалі такі справи існувати. Терор, його наслідки, його жертви — прямі і непрямі — відбилися на житті України. На процесі СВУ не зламалася Людмила Старицька-Черняхівська; говорила відважно, відверто й переконливо. За це запроторено не тільки її, але і її дочку — красуню Роню. Цілі покоління визначних жінок згинули або не творили. Закони рівноправності діяли — арештовували жінок і чоловіків.

На Заході багато пишеться про те, що діти, які виростають серед насилля, самі починають знущатися над слабшими. Факт є, що такі діти виростають ненормальними. Як же ж реагує суспільство на десятиліття терору? Чи можна вважати таке суспільство нормальним? Чи можна про нього писати звичні історичні праці?

Українки ділили долю свого народу. Жодної автономної організації участі у громадському житті вони не відігравали, бо жодна тоталітарна система не признає автономного розвитку своїх громадян. Тому-то особливій історії жінок в Україні за радянського періоду немає.

Існує своєрідна мартирологія українок — та це частина загальної долі українського населення Радянського Союзу. Україна в СРСР — це предмет історії, а не його підмет.

Найгірше те, що велика частина опору проти звірств режиму залишилася не задокументованою. Серед заарештованих, вивезених, виселених, стероризованих багато є жінок, їх мільйони. Серед них численні героїні, — як п'ятсот жінок в Кінгірі, яких розчавили танки, — а є й інші факти, світлі й менш світлі. Доля української жінки в Радянському Союзі — це незавидна доля радянської жінки з тим ще, що українок русифікували. Русифікація була не тільки мовна. Намагалися знищити всі традиції громадської праці в Україні. Зрусифікувати всіх, однак, не вдалось.

Тоталітарний терор нищив родини і громади. Що народ витримав — це ознака людської сили. Що родини вижили — це часто наслідок подвійної праці жінок вдома і поза домом. Всі громадські організації перестали існувати; кожна українська організація вважалась націоналістичною. Жіночих організацій як таких не було. Навіть коли їх знову відновили 1945 року, — бо ж треба було, щоб радянські жінки також показали себе у світі, — це були прибудівки партії. З жінками вони мали так само до діла, як німецькі жіночі організації за Гітлера.

Жінка в Україні стала жертвою модерного тоталітаризму. Не визволення чи виявлення прав людини, прав чоловіка чи прав жінки було гаслом Союзу, а служба партії і комунізму. Наскільки жінки допомагали в розбудові системи — це вже окрема тема.

Жінки, історія і людські права

В перші роки свого існування Комуністична партія застосовувала два методи, щоб збудувати нове суспільство: політику ідейної заохоти і терор. Згідно з планами партії, трудовий колектив мав замінити сім'ю, створюючи основну громадську клітину. Віра у краще завтра виправдувала жалюгідне сучасне. Над людиною стояла закономірність, віра в комунізм та в партію. Згідно з радянською версією марксизму, партія, а радше її провід, — це виразник всієї правди. Про права людини не було мови. Про які ж права жінок можна тут говорити?

Щоб якимось виправдати терор і переслідування урядом власного населення, часто вживається аргумент, мовляв, усі жертви потрібні, аби досягти успіхів індустріалізації і тим підняти рівень життя населення.

Індустріалізацію в Радянському Союзі вводив уряд. У Західній Європі минулого століття індустріалізацію вводив не так клас капіталістів, — бо такий клас створився тільки внаслідок самої індустріалізації, — як люди, що хотіли розбагатіти. Уряд в той же час продовжував традиційні функції всіх урядів — оборони краю і збирання податків. Виконуючи такі функції, працівники урядів Західної Європи завважили, що смертність серед населення збільшується, а рівень здоров'я, особливо серед молоді, погіршується. Головною причиною тому погіршенню були тяжкі умови праці. У перші десятиліття індустріалізації найбільш дешевими та найбільш видайними працівниками були підлітки, жінки і діти. Це, зокрема, стосувалося шахтарів та ткачів — робітників тих видів індустрії, які перші були механізовані. Ці індустрії вживали працю підлітків обох статей. В Англії зростаюча кількість підлітків у половині дев'ятнадцятого століття виявилася нездатною до військової служби. Настала паніка, що якщо цей процес триватиме далі, то Великобританія не матиме війська. Жінки, що працювали у важкій індустрії, або не народжували дітей, або народжували нездорових. А хлопці-рекрути були ослабкі фізично, щоб служити у війську. Тоді англійський уряд, а за ним решта Європи, почав регулювати права власників фабрик, забороняв їм використовувати без обмеження працю робітни-

ків. Самі робітники, як і різні реформатори та революціонери, організували протести, страйки та опозицію до надмірного визиску робітників. Так постала оборона прав робітників, забезпечення здоров'я, легалізація страйків і бойкотів. Держава, дбаючи про свої інтереси, уможливила робітникам забезпечити свої права. До речі, у перші роки індустріалізації почався модерний жіночий рух, який мав на меті також оборону прав жінок усіх суспільних верств.

Індустріалізацію в Радянському Союзі, як я вже згадувала, запроваджував уряд. Отже, не було там жодної організованої сили, яка могла б виступити в обороні прав робітника. Навпаки, експлуатація робітників оправдувалася вищою метою. Більше того, самі робітники радо — чи під примусом, це вже інша історія — підвищували норми продукції. Жінки йшли поруч. Був час, коли найбільш відомою українкою була Марія Демченко, робітниця на плантаціях цукрових буряків.

На Заході багато писалося про те, як індустріалізація знищила родину. Особливо багато праць присвячено тим змінам, які внаслідок індустріалізації відбулися на родинному побуті села. В Радянському Союзі уряд вводив індустріалізацію і в той же час — колективізацію господарств, що знищило цілий родинний побут села. Своєю працею жінки більше, ніж чоловіки, прив'язані до родини і до сім'ї. Навіть якщо б колективізацію було проведено мирно, травма жінок була б чималою. А колективізацію, як і індустріалізацію, партія з розмислом запроваджувала насильно ударно, а не мирно. Тим більше індустріалізацію і колективізацію супроводив політичний терор досі не уявлених меж. В Україні це був також терор проти всієї нації. Про які права жінок можна тут говорити? Виснажена, розтерзана, заслана на Сибір, заморена продукцією та здобуванням харчів — така це горюча соціалістичної праці.

Навіть спроможність народжувати дітей стала на службі партії й держави. Сталін впровадив відзначення різних степенів жіночого героїзму в тому, скільки дітей жінка народила. Матері-героїні народжували дітей, не домагаючись поліпшення системи охорони здоров'я, наражаючи себе та дітей на хвороби, а то й на смерть, бо розвиток медичної обслуги не йшов крок у крок із розвитком індустрії. Навіть не було мови про впровадження модерних засобів зменшення пологових болів, бо вважалося, що природні пологи — це нормальний обов'язок жінки. Чейже героїні терплять для вищої мети і підпорядковуються тій меті.

Людина стала засобом до мети, а засобам не треба прав! Про які ж права жінок можна тут говорити? Жінка в Україні за сталінських часів — та чи тільки за сталінських? — це другорядний громадянин поневоленого народу в державі, яка служить ідеї партії. Цілком збулося пророцтво Наталі Кобринської, що без фемінізму соціалізм оправдає подвійне навантаження жінок. В Радянському Союзі навантаження на жінках було подвійне. Жінкам треба заробляти поза хатою і займатися хатою та дітьми. Це подвійне навантаження і вважається розв'язкою жіночого питання. Це тільки підкреслює, який цілковитий брак зрозуміння проблематики жінок у партійній ідеології й апараті. Шлях до

осягнення прав, які належать жінці як людині, довгий, але його мусить пройти кожне модерне суспільство, бо без прав жінок, як і без забезпечень прав народів і національних меншин, не буде забезпечення прав людини.

Сучасне осмислення проблем другорядного місця жінок у суспільстві вимагає розуміння структури модерного індустріалізованого суспільства. Це означає не лише засвоєння найновіших здобутків окремих галузей наук з літературної критики, семіотики, психології, філософії, прикладної філософії, біології, медицини тощо. Це вимагає також застосування порівняльного підходу до науки та аналізу суспільних явищ, який можна набути тільки особистим ознайомленням з життям різних суспільств.

Коротко сказавши, правдиве розуміння проблематики жіночого питання вимагає відкритого мислення й відкритого суспільства. Таке мислення змушує нас задуматися над основними питаннями науки. До речі, це вже розуміла в минулому столітті Наталя Кобринська, коли писала, що для того, аби розв'язати жіноче питання, треба, щоб чоловіки змінили свій спосіб думання. Вона мала на увазі, що треба вміти дивитися на філософські питання з нової точки зору. Подібно доводив раніше Сорен Кіркегар, намагаючись повернути філософію до питань особистого існування; це згодом намагався робити Мартин Гайдеггер, надаючи словам їхнього першого етимологічного значення. Та Наталя Кобринська не мала потрібної освіти, вміння та самопевності, щоб осмислити якусь феміністичну чи екзистенціальну форму філософії чи світосприймання. Однак вона зрозуміла першу лекцію мислячої людини: дивитися на предмет так, щоб його найкраще побачити, а не приймати за абсолютну правду опис предмета, зроблений іншими людьми. В додаток, вона також зрозуміла, що визволитися з-під контролю інших — чи то уряду, чи суспільства, чи звичок, чи просто невігластва — можна лише власними силами. Нікого не можна визволити. Треба визволити себе, і треба вміти забезпечити свою свободу.

Нам не треба входити в питання філософії і того, як ми справді пізнаємо істину й світ, — це не наша тема сьогодні. Та розгляд жіночого питання вчить нас дивитися на жінок з точки зору жінок. Це знову підкреслює факт, що вивчення історії жінок не можна відмежовувати від суспільства і від людських проблем взагалі. Жіночого питання як такого немає. Існує питання прав людини й організації громади, суспільства й держави. Порушення прав одиниці в ім'я вищого добра досі неодноразово перетворювало це добро на зло. Порушення прав одиниці в ім'я вищого добра спотворює його. Це чи не найголовніша лекція всесвітньої історії.

Осмислення жіночого питання вчить нас глибше розуміти історію України. Тут, як в історії інших народів, виступають провідні одиниці, вчинки яких мають визначний вплив на історичні події. Треба лиш згадати рішення Володимира, щоб Русь-Україна прийняла християнство, або рішення Богдана Хмельницького про потребу православного царя для України, яке повело його в Переяслав. Жінок, які б відіграли вирішальну роль в долі України, не маємо, хоч знаходимо визначних діячок.

Та це непересічні жінки, отже, вивчаючи їх життя, ми довідуємося багато про життя інших жінок. Княгиня Ольга, чи Анна Ярославна, чи княгиня Ганна Романова, чи Марта Борецька, чи Марія Магдалина з Мокієвських, Мазепа-Колодинська, чи Ганна Орлик — всі вони поділяли непересічне життя своїх рідних.

Інші жінки України — як-от донька Юрія Долгорукого Ольга, від його шлюбу з дочкою половецького хана, — передають нам цілий складний трагізм ранньої історії України. Дочка цієї Ольги — вірна дружина Ярославна із «Слова о полку Ігоревім». Мати Івана Грозного — це також українська жінка — Олена Глинська, дружина московського царя Василя III. Це подружжя підготувало ґрунт для того, щоб замкнене московське царство згодом, за Олексія і остаточно за Петра Першого, почало перетворюватися у модерну державу. Та відкритим суспільством Росія ніколи не стала.

У вивченні цього питання, як і питання впливу Візантії на Україну, треба вивчити також обопільні впливи країн, князі і княгині яких уклали подружні договори. Праць про ті питання, які тісно зв'язані з історією жінок, ще немає. Інша тема, яка чекає своїх дослідників, це вплив матері на виховання дітей, особливо на синів, які згодом стали князями. Тут також мусимо з жалем сказати, що ця тема — така важлива для історії України і її відношень з усіма сусідськими державами — зовсім не опрацьована.

Але історію не можемо обмежувати визначними одиницями. Намагання включити жінок в історію України княжого та литовського періодів змусить нас присвятити увагу суспільній та правовій структурі краю. Тут треба зважити, що у відміну до римського права, яке остаточно прийнялося на заході Європи, право на українських землях уможливило жінці самій відати своїм майном і виступати в суді від свого імені. Жінки на Україні, виходячи заміж, не шлюбували прийнятої у християнстві формули «послушенства в подружжі». До вісімнадцятого століття вживалась обопільна формула присяги: «Беру тебе собі за помочника (чи помочницю) в подружжі». Ця формула залишилася в народі на Волині, принаймні так твердила Наталя Василенко-Полонська у книжці «Видатні жінки України», яка появилася у Вінніпезі 1969 року. Жінки також відігравали значну роль у розбудові церков та шкіл за козаччини і взагалі у філантропії. Але тут знову ми натрапляємо на брак загального опрацювання історії філантропії в Україні. Розвиток церковного господарства, а особливо роль приходств священників по селах в розвитку економіки та шкільництва — це тільки ще одна неопрацьована тема.

Коротко сказавши, звичайне намагання включити жінок в історію України в першу чергу демонструє нам, що ми мало знаємо про саму історію України. Але навіть повне вивчення державного устрою, провідних князів та зовнішніх зв'язків не вичерпує питань про історичний розвиток України. Треба також вивчати розвиток громад та громадських організацій.

Тому що жінки відігравали важливішу роль у громадських органі-

заціях, ніж у державі, вивчення історії жінок України змушує нас присвятити більше уваги суспільному розвитку народу, ніж це досі робили історики. Особливо болюче відчувається брак праць — а то і брак елементарних інформацій — про громадські організації в Україні. А чейже, якщо задумаємося над суттю історії України, то зрозуміємо, що для того, аби пізнати минуле України, треба знати життя української громади, а не тільки вивчати історії держав, які володіли українськими землями, тим більше що значна кількість тих держав не були українськими.

Історія має бути наукою не про якусь уявну державу чи про розвиток тої чи інакшої ідеології. Виглядає просто: історія — це розповідь про минуле, або ще краще — документація минулого. Але історія, навіть коли вона віддзеркалює минуле, не є ніколи винятково продуктом минулого. Кожен історик — навіть найбільш об'єктивний — описує та аналізує історичні події через призму своєї свідомості, своєї ідеології й свого світогляду.

Історія — це і віддзеркалення минулого, і опис сучасних зацікавлень. Вона здатна вчити подвійно: інформувати про минуле і захопити читача зрозуміти не лише минуле, але й думку та світосприймання автора розповіді. У відміну від філософії чи релігії історія не претендує на подання вичерпної правди чи всієї суті, не бере собі за тему істину, Бога чи досконалість. Радше історія намагається описати людське обмежене минуле так, щоб воно було зрозуміле і доступне читачеві. Читач знає, що можна вчитись з власного досвіду, ї сприймає історію як науку чи розповідь про подібних йому людей. Історія не є відтята від щоденних турбот та зацікавлень читача. Всі людські зацікавлення — це правдиве коло історичних тем. Читач вчиться з цієї науки, як треба вчитись, як критично сприймати світ і минуле, як вміти читати та знайти зміст за рядками слів і остаточно — як писати історію. На додачу до дидактичної розповіді про минуле історія може навчити читача, як дійшло до поданої розповіді, яке є наświetлення історика і про що справді розповідає історія. Історія навчає критичного мислення. Тому-то історія і є одним з головних предметів гуманітарних наук.

Для українців історія — це опис минулого нашого народу, генеалогія нашого існування, родинний портрет наших предків. В такому понятті історія — це щось нам дане, зафіксоване в минулому, та ще й посилене народними думками і літературними творами. Ту історію ми приймаємо як заповіт, як національну пам'ять. Ми її прикрашаємо, поширюємо, вишиваємо на її канві. Вона розповідає про нас самих, вона підтверджує наше існування. Вона існує, навіть коли ми перестаємо існувати. Вона наділяє нас вічністю або принаймні пам'яттю на кілька поколінь.

Жінки не писали історичних праць, не замовляли їх і, не маючи ані доступу до вищих шкіл, ані потреби історичного знання чи мислення, не читали історичних праць. Вони не звикли писати про себе і бачити свою працю в історичному контексті. Тому голос жінок відсутній в історичних працях, а портрети жінок — це часто віддзеркалення уяви митця, а не образ, писаний із живого.

Минулого століття, коли природничі науки приймалися за точне, об'єктивне та раціональне віддзеркалення дійсності, історія також намагалась бути точною наукою. Історики прагнули відтворити події такими, якими вони насправді були, тобто могла бути тільки одна правильна історія. Вся решта — це або лжа, або варіанти. Сьогодні природничі науки стали ще більш науковими і тому у меншій мірі точними. Поняття реальності, об'єктивності, простору, часу вже не відповідають недвозначним алгебраїчним рівнянням. Стислі науковці бачать реальність у різновимірних просторах, а не лиш як віддзеркалення об'єктивності, яку можна математично обчислити у двомірному плані. Як і інші науки, отже, історія стала ще багатограннішою, ніж будь-коли.

Та для пересічного читача історія лишається — навіть у нашому непростому світі — прямолінійним оповіданням про конкретне минуле. Це оповідання про нас: про те, як Київ, Щек і Хорив та їхня сестричка Либідь заснували Київ, і як апостол Андрій Первозванний поблагословив гори, щоб ті стали золотоверхими. Це наша історія, віддана резонантним відлунням дум, це втілення нашого народу. У нас історія, — отже, ми існуємо.

Така історія, однак, перестає бути історією — вона витворює свою правду, своє виправдане існування. Вона, ця нібіісторія, вже не вчить, не стимулює думки, не витончує критичного зору. У неї інші функції — зберегти віру, піднести дух, пронести минуле у майбутнє.

Народи, які не змогли зберегти своїх держав, зуміли все-таки затримати чи відтворити історію свого народу. Навіть серед народів, яким забороняли право на їхнє існування і на вживання їхньої мови, пам'ять про їхню історію не вмерла. В часи, коли заперечували їхнє існування, вони зуміли відтворити наукові студії історій своїх народів. Франтішек Палацький, Ніколай Йорга, Томас Масарик та Михайло Грушевський підкреслювали існування своїх народів тоді, коли ті народи не мали своїх держав, їхні праці стали підложжям історичного аналізу цих народів. Для загального читача цей підхід до історичних наук ототожнився з історією, що стала своєрідною святістю. Зрозуміло, що така нібіісторія перестає бути аналітичним знаряддям зрозуміння минулого: вона не захоплює до глибшого розглядання теми. На жаль, часто саме ті народи, яким історія у її критичному та аналітичному підході найбільш потрібна, обмежуються історичним символізмом, а не користають із можливостей науки історії. Навпаки, даючи читачеві історію минулого, вона засліплює його перед можливістю альтернативи, перед бажанням вчитатись у тему та розпізнати нюанси минулого, які могли б стати в пригоді сьогодні. Більше того, оспівуючи історію, ми даємося спокусі вбачати в ній те, що нас найбільше радує, що ми хочемо бачити і що ми звикли бачити. Так сприйнята історія ще й грозить посилюванням інтелігентщини та ідеологічного сприймання світу.

Коли, однак, ми вивчаємо історію жінок, ми бачимо, що вона не може звестися до повторення істини, вона вимагає реального сприймання і вичерпнішого вивчення подій, як це досі робилося. Вона вимагає критичного підходу до теми, вимагає ставлення досі не поставлених

питань. Історія жінок України, отже, змушує науковців і читачів задуматись над основними проблемами не тільки історії, але науки й громад взагалі. Коротко сказавши — історія жінок України примушує нас думати самостійно.

Коли ми хочемо знати історію жінок України, нам доводиться вивчати саму Україну. Не вистачає вживати модель вивчення інших народів; треба приступати до власної теми, навіть коли виривають обмеження нашої теми.

Як же підходити до вивчення історії України?

Зайво вивчати державний устрій, бо це нам мало каже про історію України, особливо дев'ятнадцятого та двадцятого століть. Вивчення історії держави чи навіть народної історіографії зможе стати в пригоді, коли знаємо, що історіографії завдячуємо існування народу. Та навряд чи сказали б ми те, навіть і про «Історію Русів», яка більше, ніж будь-яка інша історична книжка, затримала свідомість окремішності українського народу після падіння козаччини.

Вивчення української літератури та особливо розглядання мовної полеміки минулого століття виявляє нам думки та способи дії інтелігенції. Це, до речі, звичний підхід до історії України, особливо до розглядання її культурного відродження. Деякі історики далі будують свої історичні дослідження на розгляді питань інтелігенції. Але цей підхід насвітлює клімат дебат та зацікавленість так званої культурної провідної верстви народу, він не дає правдивого віддзеркалення життя та інтересів народу. Література сама в собі не висвітлює життя громади, а відтворює його через призму поглядів автора. Мовна полеміка, в свою чергу, охоплювала лиш ту частину громади, яка мала доступ до друкованого слова. Уважна праця в епістолярній, часто ще досі не друкованій літературі виявляє відмінний портрет громади від загальноприйнятого. В цьому переконаємося особливо, коли осмислюємо листування Олени Пчілки або Олександра Кониського з Омеляном Огоновським. З того листування можна б зробити припущення, що поділ думок серед української громади не був такий яскравий, як це виглядало б з розгляду статей чи літературних маніфестів.

Особливо коли вивчаємо роль жінок у громадських організаціях, — загальних та винятково жіночих, — бачимо, що ідеологічно-інтелігентське мислення не надто важливе для жінок. У Києві та Харкові минулого століття знаходимо чимало прикладів співпраці жінок різних політичних поглядів, різної національної приналежності та різних суспільних прошарків. Історія жіночого руху виявляє вміння жінок переступити релігійні та регіональні межі. Вивчення загальних та винятково жіночих громадських організацій України висвітлює, що ідеологічно-інтелігентське мислення, яке характеризує російські політичні угруповання дев'ятнадцятого століття, не надто важливе для українців.

Вивчення народного фольклору, припускаю, може нам дати багатий матеріал до історії України. Для нашого історика сучасного періоду головним питанням буде, — наскільки елементи фольклору зберегли — чи створили — поняття суцільності українського народу та якою мірою

цей процес був свідомим намаганням сформувати почуття національної єдності. Та навіть коли б узялися до теми, — а мені не відомо, чи хтось і береться до неї саме так, — вириває ще одне питання. Елементи фольклору, які українці вживають для самовизначення, — писанки, вишивки, деякі тканини, пісні чи навіть дерев'яні та глиняні вироби і деякі страви — служать засобом збереження своєї громади. Ніякою мірою вони не зумовлюють пристосування до сучасних проявів громади і поза свого роду емоційним, атавістичним задоволенням вони не дають засобів провести громаду в майбутнє.

Щоб знати історію України, не вистачить знати історію держав, чи історіографію України, чи історію її літератури та фольклору. Треба знати більше. Треба знати історію народу та пізнати спосіб, як цей народ вижив, як українці зберегли свою самобутність. Коротко сказавши, головне питання історії України таке: як українці залишилися українцями, незважаючи на те, що століттями — а особливо в останні десятиліття — їх хотіли знищити як націю.

Україна дев'ятнадцятого та двадцятого століть поділена на різні політичні, економічні та суспільні сфери, розчленована між чужими державами та розрічнювана в справах релігії, права та культурних і освітніх систем. Крім того, українці провадили самі між собою гострі суперечки в питаннях релігії, мови, абетки та різних аспектів політики. Не мали вони сильних прихильників серед інших держав. Незважаючи на все, Україна вижила й українці якось проіснували.

Чи не найцікавіше явище в історії України — це збереження української національної свідомості. Як можна пояснити повторні й спонтанні відродження України, що кожний раз дивують як прихильників, так і ворожих спостерігачів того явища? Та й самі учасники відродження України дивуються йому, дивують учасників і провідників тих рухів своєю популярністю, своїм масовим демократичним характером. У чому та сила, яку західні аналісти, не маючи іншого слова, називають націоналізмом? Не думаю, що можна просто звести дефініцію націоналізму до понять дев'ятнадцятого століття прив'язання до народу чи до краю. Зрештою, така дефініція тавтологічна і не каже нам нічого про саме явище націоналізму ані про його прояви.

Правду сказавши, нам бракує окремих монографій про тих, хто осмислював чи оформляв погляди сучасного націоналізму. Не знаємо також, як ті погляди просочувались у народ. Вивчення робітничого класу — одна з улюблених тем сучасних істориків — само по собі скаже нам мало про Україну, де робітничий клас не творить більшості населення. Зрештою, доведеться розглянути доцільність класового аналізу історії. Як державний устрій, так і класова система в Україні не дають вичерпних інформацій про те, що саме творить Україну і її історію. Вивчення чільних особистостей — не шлях до відтворення історії України.

Держави України не мала. Окремим класам на її територіях бракувало суцільної маси та організації, щоб стати впливовими чинниками в країні. Військо не відіграло значної ролі в краю. Церква ніколи не

мала влади над громадою. Інтелігенції не вдалось затримати владу у своїх руках.

Що ж нам залишається? Де знайти ту історію України, яка б нам кинула зрозумілий погляд на минуле? Притаманність народного розвитку України лежить у громаді та у зорганізованих формах громадського життя. Нам потрібно розглянути та вивчити форми громадської праці, щоб могли схарактеризувати те, що творить суспільство в Україні.

Вивчаючи розвиток української громади у всіх його проявах, вивчимо й історію жінок в Україні.

Коли будемо розглядати творення та працю громад в Україні, побачимо, що маємо до діла з організованою силою. Побачимо також, що міф імперії, мовляв, настане хаос, якщо впаде центральна влада, — це той же міф, що існував до 1914 року в обороні імперій. Імперії часто творять свою міфологію, щоб її накинути підвладним народам. Так імперії Європи перед 1914 роком зуміли поширити думку, що занепад імперій доведе до хаосу, війни та різанини одного народу іншим. Виглядало, що, аби затримати мир, треба рятувати імперії. Радянський Союз представляв аналогічну ситуацію. Дехто вважає, що загроза можливої балканізації сходу Європи така велика, що виправдує підтримку явно не компетентних урядів.

Вивчення історії громадського життя України не лише покаже фальшивість міфу імперії, а й допоможе нам побачити, що життя українських громад не проявляє винятково ідеологічний, а тим більше фанатичний характер.

Це особливо важливо в аналізі так званого націоналізму. В українських громадських організаціях, особливо у жіночих та в тих, де жінки були активні, націоналізм не характеризується ані ідеологією, ані національною нетолерантністю. Радже, це вияв громадського активізму, якого його учасники не зуміли схарактеризувати іншим іменем.

Держава в Україні використовувала громаду; громада ж бо не мала назви, не витворила філософії чи самосвідомості, тож громада назвала себе народом і стала під своїм жовто-блакитним прапором. Це не маси, здатні тільки на розрухи та революції; це життєздатний народ, створений з громад, у яких є тривалі форми суспільного існування.

Вивчаючи історію жінок, мусимо стати віч-на-віч із правдивою історією української громади. Так наявно побачимо, що в своїй основі це демократична, толерантна і неексклюзивна громада. Побачимо також, що ідеологічні рухи, ідеологічне мислення не просякло в глибину населення. Навпаки, за малими винятками, переконуємося навіть, що церковна теологічна полеміка не просочилась глибоко в мислення народу. Це ані добре, ані зле — це просто так.

Зрозумівши історію жіночих рухів в Україні, зрозуміємо правдиву історію цієї країни та її народу. А зрозумівши правдиву історію України і її народу, мешканці того краю зможуть краще знати, що їм робити, аби повторювались тільки світлі події минулого, а не сумні сторінки історії. Щоб ця історія була віддзеркаленням усієї громади, а не тільки

половини її населення, треба вивчати працю громадських організацій і не забувати про участь жінок у них.

Яка ж бо участь жінок у сучасному відродженні України, читачі знають краще за мене. Жінки в Україні, спершу поодинокі, а то і зорганізовано, забирають належне їм місце в громаді. Без них — без жінок — громади не буде; не буде і народу. А без громадського голосу жінок громада буде не тільки біднішою, а й неповною. Якщо громада не буде віддзеркалювати всього суспільства, вона буде слабкою громадою.

На слабкість сучасна Україна вже не може собі дозволити.

Марта Богачевська
ДУМА УКРАЇНИ—ЖІНОЧОГО РОДУ

З М І С Т

I. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ	3
II. ЖІНКИ В УКРАЇНІ НА ЗЛАМІ СТОЛІТТЯ	19
III. УКРАЇНКИ В АВСТРАЛІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ	40
IV. ОРГАНІЗАЦІЯ ЖІНОК	54
V. МІЖНАРОДНИЙ ЖІНОЧИЙ РУХ	67
VI. СОЮЗ УКРАЇНОК	82
VII. ЖІНОЧІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА КОМУНІЗМ	92
VIII. ЖІНКИ, ІСТОРІЯ І ЛЮДСЬКІ ПРАВА	100

М
Д

І
ІІ
ІІІ
ІV
V
V
V
V

М. БОГАЧЕВСЬКА
ДУМА УКРАЇНИ — ЖІНОЧОГО РОДУ
м. Київ
видавництво «Воскресіння»
обкладинка художника Є. Сенюка
(використано фрагмент малюнка Г. Нарбута)
Формат 70×90¹/₁₆.

9.XII.92. Зам. 11378—20 000. Київ. МПП «Друкар».